KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

HET ARMOEDEREGIME OP HET PLATTELAND VAN INDIA

Verslag van een halve eeuw antropologisch onderzoek naar de toestand van landarbeid in Zuid-Gujarat

MEDEDELINGEN

J.C. BREMAN
DEEL 72, NO.2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 72 no. 2

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 7 maart 2007.

JAN BREMAN

Het armoederegime op het platteland van India

Verslag van een halve eeuw antropologisch onderzoek naar de toestand van landarbeid in Zuid-Gujarat

KNAW Press | Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Amsterdam, 2009

Aksant Academic Publishers
Postbus 2169, 1000 CD Amsterdam **T** 020 8500150
F 020 6656411**,** info@aksant.nl, www. aksant.nl

Voor het bestellen van publicaties:
T 020 8500150, info@aksant.nl

Tekstopmaak en redactie: Ellen Bouma
Ontwerp omslag: edenspiekermann, Amsterdam

ISBN 978-90-6984-595-1

Het papier van deze uitgave voldoet aan ∞ ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

© 2009 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

TEN GELEIDE

Op 7 maart 2007 heb ik voor de leden van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een lezing gehouden waarin ik de uitkomsten van mijn onderzoek naar de toestand van landloze arbeiders gedurende een periode van bijna vijftig jaar presenteerde. Over de veranderingen in de dorpen van mijn veldwerk die ik een kwart eeuw na mijn eerste verblijf aan het begin van de jaren zestig aantrof hield ik op 10 december 1990 een voordracht (uitgegeven in de publicatiereeks van de KNAW als deel 55/5 *Op zoek naar een menswaardig bestaan).* De uitkomsten van mijn laatste ronde van onderzoek, gehouden tussen 2004 en 2006, heb ik vastgelegd in een studie die inmiddels is verschenen onder de titel *The poverty regime in village India*, Oxford University Press, Delhi 2007). Deze monografie telt twaalf hoofdstukken waarvan alleen de inleiding en het slothoofdstuk in deze Nederlandstalige mededeling zijn opgenomen.

DORPSSTUDIES NAAR DE DYNAMIEK VAN ARMOEDE

ARMOEDE EN ARMOEDEBESTRIJDING IN DE TWEEDE HELFT VAN DE 20E EEUW

Inleiding

India ging in het midden van de twintigste eeuw op weg naar een toekomst die een breuk met het verleden markeerde. De bevrijding van buitenlandse heerschappij moest gevolgd worden door verlossing van armoede. Omdat die laatste staat van tekort geacht werd uit de eerste voort te vloeien was met de nationale onafhankelijkheid kort voor het midden van de vorige eeuw al een belangrijke stap naar economische vooruitgang gezet nodig om de *ontwikkeling* tot stand te brengen die de gehele samenleving ten goede zou komen. De opgave waarvoor de leiders van de nieuwe natie zich gesteld zagen was niettemin uiterst zwaar. G. Myrdal schetste in zijn drie

delen tellend oeuvre *Asian Drama; An Enquiry Into the Poverty of Nations*[1] de omvang van het probleem en legde in zijn analyse de nadruk op de hoog opgelopen druk op de agrarische bestaansbronnen. Het overgrote deel van de bevolking leefde in dorpen op het platteland en was voor haar bestaan voornamelijk of uitsluitend aangewezen op de beoefening van de landbouw. Arm waren in de eerste plaats de landloze en landarme klassen voor wie in deze primaire sector van de economie onvoldoende emplooi bestond en die voor het gebruik van hun arbeidskracht een loon kregen dat te laag was voor een menswaardig bestaan. De hoeveelheid grond die na het vaststellen van een plafond aan agrarisch eigendom voor herverdeling beschikbaar kwam was te gering om deze hervormingsoperatie tot de subalterne klasse in de dorpseconomie uit te strekken. In de meeste delen van India kwamen met name de landlozen niet voor toegang tot bouwgrond in aanmerking. Hun uitsluiting had ten doel het platteland van een overtollige massa te bevrijden. Het betere bestaan dat deze mensen werd toegezegd lag buiten de landbouw. Zij gingen een nieuwe bestemming tegemoet als werknemers in de fabrieken en bedrijven die in de steden zouden opkomen. Devervlochten processen van industrialisatie en urbanisatie die de beleidsmakers voor ogen hadden zou tot een evenwichtiger verdeling van de bevolking tussen platteland en stad leiden en de bronnen van werkgelegenheid en inkomsten opleveren nodig voor verhoging en spreiding van welvaart. Het scenario van lotsverbetering beperkte zich niet tot alleen de economische facetten ervan. De maatschappelijke inrichting diende naar de aanwijzingen van de grondleggers van de nieuwe natie gezuiverd te worden van elementen van denigratie en discriminatie. Die waren inherent geweest aan door traditie geheiligde praktijken van extreme ongelijkheid. De invoering van het algemeen kiesrecht en aanvaarding van democratie als grondslag voor het politieke bestel wees erop dat het de staatmakers ernst was met het vooropstellen van het principe van gelijkheid in het maatschappelijk verkeer.

Armoede en ongelijkheid op dorpsniveau waren verschijnselen waarmee ik indringend kennismaakte toen ik mijn onderzoek in de vroege 1960s op het platteland van Zuid-Gujarat begon. Het onderwerp van mijn studie was de verandering die zich in de verhouding tussen landlozen en grondbezitters aftekende. In de decennia voorafgaande aan mijn komst was het eerder bestaande regime van onvrije arbeid verdwenen dat in Gandevigam en Chikhligam, de twee locaties van mijn veldwerk, leden

1 3 vls., *The Twentieth Century Fund,* New York 1968. Uit de literatuur waarnaar de auteur verwijst blijkt dat het erin verwerkte bronnenmateriaal tot de mid-1960s reikte.

van de tribale kaste der Halpatis in afhankelijkheid aan de grondbezittende hoge kaste van Anavil Brahmanen gebonden had gehouden. In de loop van mijn verblijf stuitte ik regelmatig op restanten van vroegere praktijken, maar in beginsel stond het de landlozen vrij om hun arbeidskracht te verhuren. De zware prijs die zij daarvoor betaalden was het verlies van een bestaansgarantie die de meester verplichtte in het levensonderhoud van zijn knecht te voorzien. De omslag die zich voltrok manifesteerde zich in een afname van het deel van de landarbeiders die als knecht werkte en, daartegenover, een stijging van het percentage dagloners. Mijn bevindingen legde ik vast in *Patronage and Exploitation; Changing Agrarian Relations in South Gujarat, India.*[2]

Bij het schrijven van mijn huidige studie voelde ik behoefte mij te verdiepen in het stelsel van onvrije landarbeid zoals dit ruwweg tot het midden van de twintigste in Zuid-Gujarat was blijven voortbestaan. In de vorm van een inleiding op de zojuist genoemde publicatie had ik tot die historische belichting al een aanzet gegeven. Hoe langer hoe meer raakte ik echter ervan doordrongen dat, zonder nader inzicht te krijgen in het ontstaan en de uitwerking van onvrije arbeid alsmede het verdwijnen ervan en de vervanging door andere modaliteiten van tewerkstelling, niet goed te begrijpen valt waarop de omslag stoelde. Aan deze monografie gaat daarom een historische uiteenzetting vooraf die in een afzonderlijke publicatie is uitgemond, maar als een eerste deel van een omvangrijker werk moet worden beschouwd waarvan deze nieuwe publicatie het vervolg is.[3] Het laatste hoofdstuk van die voorafgaande studie is gewijd aan het agrarische arbeidsbestel kort na de onafhankelijkheidswording. De vraag die daarbij centraal staat is hoe de overheid heeft geprobeerd verbetering te brengen in de toestand van het landelijke proletariaat. Dit historische overzicht beschrijft en analyseert de gebeurtenissen tot het begin van de 1960s toen ik aan mijn eerste ronde van veldwerk begon.

Om de uitkomsten van mijn studies in Gandevigam en Chikhligam een bredere empirische basis te geven heb ik mijn onderzoekingen voortgezet in een derde dorp, door mij als Bardoligam aangeduid. Mijn keuze voor deze locatie vloeide voort uit de beschikbaarheid van een rapport gebaseerd op gedetailleerd landbouweconomisch onderzoek dat in deze

2 De Nederlandse versie *Meester en knecht* was het proefschrift waarop ik in 1970 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde. De Engelse vertaling verscheen in 1974 bij de University of California Press. In 1979 bracht Manohar Publishers in Delhi een Indiase editie uit.

3 J. Breman – *Labour bondage in West India from past to present.* Oxford University Press. Delhi 2007.

locatie in 1961-2 was ingesteld naar het patroon van agrarische arbeidsrelaties.[4] Een verblijf in dit zelfde dorp betekende dat het door mij bestreken tijdvak voor Gandevigam en Chikhligam kon worden aangevuld met een derde lokale studie waarin de landloze Halpatis centraal staan en die eveneens teruggrijpt op bevindingen van dorpsonderzoek uit het begin van de 1960s. De gegevens die ik in Bardoligam tussen 1978 en 1980 heb verzameld zijn verwerkt in een monografie getiteld *Peasants, Migrants and Paupers; Rural Labour Circulation and Capitalist Production in West India.*[5] Behalve dat het veldwerk dat ik hier verrichtte een welkome uitbreiding gaf aan de empirische onderbouwing van mijn onderzoek naar armoede op het platteland van Zuid-Gujarat onderscheidt Bardoligam zich bovendien in een aantal wezenlijke opzichten van zowel Gandevigam als Chikhligam. De dominante grondeigenaars waarop de landloze Halpatis voor hun tewerkstelling zijn aangewezen zijn hier niet Anavil Brahmanen maar Kanbi Patidars. Een ander verschil die met deze variatie in de identiteit van de voornaamste grondbezittende kaste samenhangt is dat het proces van globalisering zich in Bardoligam veel sterker heeft doorgezet onder invloed van de emigratie van een groot aantal Kanbi Patidars eerst naar de UK en later naar de USA. Hun verblijf in het buitenland heeft gevolgen gehad voor de beoefening van de landbouw in het dorp en de tewerkstelling van Halpatis als uitvloeisel ervan. Ten slotte ligt deze derde locatie van mijn veldwerk midden in de streek waar een halve eeuw geleden een grootschalige agro-industrie is opgekomen die tot een drastische wijziging van het rurale arbeidsbestel heeft geleid. De teelt van suikerriet volgde op de sterke uitbreiding van kanaalirrigatie vanaf het einde van de 1950s. De grondbezitters namen het initiatief tot de stichting van cooperatieve suikerfabrieken voor de verwerking van het nieuwe geldgewas, geoogst door een leger van arbeidsmigranten dat jaarlijks voor dit doel wordt aangevoerd.

De economische politiek die in de 1990s de overhand kreeg kenmerkte zich door een uitgesproken neo-liberale aanpak waarvan flexibilisering van arbeid en deregulering van economische bedrijvigheid belangrijke hoekstenen waren. In de terreinwinst geboekt door voorstanders van *particuliere ondernemers* en vrije marktwerking liep voorop. De voorsprong van

4 J.M. Patel – 'Agricultural labour in a South Gujarat village', in V.S. Vyas (ed.) – *Agricultural labour in four Indian villages.* Sardar Vallabhbhai Vidyapeeth, Vallabhvidyanagar 1964: 92-119. Het artikel is een samenvatting van een uitvoerig verslag door hetzelfde instituut als working paper uitgegeven. R.M. Patel – 'An advanced village in a traditional setting'. 1966.

5 Oxford University Press/Clarendon Press, Delhi/Oxford 1985.

deze deelstaat in West India kwam tot uiting in cijfers van economische groei die hoger waren dan in de meeste andere delen van het land. Tal van restricties die de industrie, handel en dienstverlening aan banden legden werden ingetrokken en die verandering ging gepaard met een afnemende bemoeienis van de overheid met het economisch leven. De expansie van de publieke sector maakte plaats voor inkrimping. Daarmee nam de betekenis ervan af als een belangrijke bron van werkgelegenheid voor leden van *scheduled castes* en *scheduled tribes* die op grond van het beleid van positieve discriminatie toegang hadden gekregen tot de lagere echelons van het staatsapparaat. Het budget voor de ontwikkeling van de landbouw en van sociale sectoren onderging neerwaartse bijstellingen. Maar de groei van de informele sector, niet langer gehinderd door een strakke regelgeving, werd een sterke motor voor economische groei en tewerkstelling. Het deel van de bevolking beneden de armoedegrens bleef vermoedelijk afnemen, zoals ook in de jaren zeventig en tachtig was gebeurd, maar over het tempo waarin die trend zich doorzette wordt verschillend geoordeeld.

De studie van armoede

Armoede is een onderwerp van studie waarmee in het tegenwoordige India weinig anderen dan economen zich bezig lijken te houden, tegenwoordig althans. Aanvankelijk waren het vooral de analyses met een politiek-economische strekking, zoals van G. Myrdal en D. Thorner, die de toon zetten. Het brede interpretatiekader waarvan hun werk getuigde stond nog bijdragen vanuit andere sociale wetenschappen toe. Dit veranderde toen het gewicht verschoof naar het opstellen van modellen met een sterk econometrische inslag gebaseerd op grootschalige databestanden zoals bijeengebracht door de National Sample Survey Organisation, een aan de overheid gelieerd statistisch bureau. Het overheersende beeld dat daaruit naar voren komt is dat naarmate de liberalisering van de economie zich in de 1990s krachtiger doorzette de groei van het bruto nationaal product snel toenam. Over de vraag of, en in welke mate deze stijging met een daling van armoede is plaatsgegaan lopen de meningen onder de economen uiteen. Uitgangspunt voor hun analyses is bijna altijd de armoedelijn die aangeeft hoe groot het deel van de bevolking dat van de bevrediging van minimale behoeften blijft uitgesloten. Aan de meting van de omvang van armoede op basis van inkomen of voedselgebruik kleven verschillende bezwaren. De belangrijkste is dat die benadering op een kwantificering berust die het verschijnsel reduceert tot de statistische uitdrukking ervan. De vernauwing die ontstaat geldt niet alleen de techniek van onderzoek,

maar strekt zich ook uit tot de definiëring van het begrip. Moet daarin ook geen recht worden gedaan aan meer kwalitatieve aspecten die zich niet in econometrische modellen laten vangen? Beteille oefende al lang geleden kritiek uit op economen voor hun eenzijdige benadering van de werkelijkheid.[6] Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat andere sociale wetenschappen weinig hebben ondernomen om te voorkomen dat de studie van armoede voornamelijk een aangelegenheid van economen is geworden.

In een poging het verschil in benadering ter discussie te stellen en de uitkomsten van verricht onderzoek te vergelijken kwamen in 1985 een gezelschap van economen en antropologen in een workshop bijeen. Hun deliberaties waren van methodologische aard en spitsten zich toe op het contrast tussen kwantificering en kwalificering.[7] Terwijl de vertegenwoordigers van de discipline der economie de mate van generaliseerbaarheid van micro-studies in twijfel trokken, werd door antropologen kritiek geleverd op de exclusieve pre-occupatie van economen met tellen en meten. Interessant was trouwens dat in de perceptie van antropologen het armoedeprobleem naar intensiteit en omvang afnam terwijl de economen op grond van de macro-statistieken waarop zij afgingen tot meer terughoudende uitspraken neigden. Sociaal-wetenschappelijke onderzoekers die zich op dorpsonderzoek en *case-studies* toelegden staafden hun gematigd optimistische inschatting door te verwijzen naar de groeiende diversificatie van de rurale economie, de toename van arbeidsmigratie en de benevolente uitwerking van verschillende overheidsschema's die op directe armoedebestrijding waren gericht. Hoewel de afspraak werd gemaakt deze gezamenlijke exercitie op een later tijdstip te herhalen, de meningsverschillen waren groot maar leverden nuttige inzichten op, is het nooit daarvan gekomen. De studie van armoede keerde terug naar wat het geweest was: een onderonsje onder economen.

Het zou natuurlijk onjuist zijn de economen over een kam te scheren. Niet allen leunen voor hun analyses op de grootschalige data bestanden die hen door NSSO en andere instanties worden aangereikt. Er zijn er velen die hun eigen empirisch materiaal bijeenbrengen en de dynamiek van armoede niet tot een rekensom abstraheren waarin geen andere dan

6 'It has led them to bypass many significant problems which are not amenable to quantification, and it has acted as a barrier to easy communication between them and the sociologists.' A. Beteille – *Studies in agrarian social structure.* Oxford University Press, New Delhi 1974.

7 P. Bardhan (ed.) – *Conversations between economists and anthropologists; methodological issues in measuring economic change in rural India.* Oxford University Press, Delhi 1989.

uitsluitend economische indicatoren een plaats krijgen. Dat gezegd hebbende moet toch ook worden vastgesteld dat *human deprivation* doorgaans als een kwantiteit wordt ontleed zonder de kwalitatieve dimensie ervan in beschouwing te nemen. Het meten van armoede, daar gaat het om. Zo blijkt uit de openingszin waarmee M.S. Ahluwalia, als Deputy Chairman van de Planning Commission, een bundel inleidt waarin een bonte verscheidenheid van bijdragen is opgenomen. Inderdaad bont, want de standpunten die worden ingenomen vertegenwoordigen het hele scala van meer tot minder rooskleurige oordelen over de omvang van armoede en de snelheid waarmee deze daalt. Alleen, het zijn wel allemaal economen die aan het woord komen in wat als *The Great Indian Poverty Debate* wordt aangekondigd.[8] In het slotdeel van de bundel erkennen de samenstellers wat een uitgangspunt had moeten zijn, namelijk dat armoede vele dimensies heeft. Maar ook dan wordt volgehouden dat die verbreding in kwantitatieve termen tot uitdrukking moet komen, zoals in het opstellen van een Human Development Index. De ruimte geboden aan kritische tegengeluiden, met als voorwaarde dat die binnen hetzelfde paradigma van meting blijven, neemt niet weg dat de redactie in haar inleiding de balans laten doorslaan naar het standpunt dat de armoede in de 1990s niet licht maar substantieel is afgenomen. Voor de onderbouwing van die conclusie verwijzen zij naar verhoging van het reële loonpeil en toename in het bezit van duurzame consumptiegoederen (Deaton & Kozel 2005: 14-5). Voor die optimistische uitspraak heb ik in Zuid-Gujarat, een gebied gekenmerkt door een aanhoudend hoge economische groei, aan de onderkant van de dorpseconomie geen bevestiging gevonden. In de hoofdstukken die hierna volgen zal ik uitvoerig verslag doen van de verontrustende uitkomst van mijn veldwerk in het landloze milieu over een periode van bijna een halve eeuw. In een kritisch artikel heeft de econoom Saith recentelijk scherp stelling genomen tegen de mono-disciplinaire mentaliteit van zijn vakgenoten en hun fixatie met de *poverty line*-aanpak. De gebruikte indicaties daarvoor wijst hij als minimalistisch van de hand. De vertekening die het gevolg ervan is, zo is zijn betoog, beneemt het zicht op de ongelijkheid die aan armoede ten grondslag ligt en voorkomt dat de oorzaak ervan ter discussie wordt gesteld.[9]

8 A. Deaton & V. Kozel (eds.). MacMillan, Delhi 2005.

9 A. Saith – 'Poverty lines versus the poor; method versus meaning', *Economic and Political Weekly*, vol. XL, no. 43, October 22-28, 2005: 4601-10.

Methode en betekenis van dorpsstudies

Onderzoek op dorpsniveau houdt niet als vanzelfsprekend participerende waarneming in. Per slot van rekening kan de studie zich beperken tot het uitvoeren van een *survey* om een bestand van basisgegevens aan te leggen met de bedoeling het profiel van de objecten van onderzoek in kaart te brengen. Om deze primaire informatie te verkrijgen is het mogelijk te volstaan met een kort bezoek. Een langduriger verblijf biedt de gelegenheid tot verdieping door eenmalig of herhaaldelijk interviews af te nemen en informanten willekeurig dan wel stelselmatig te ondervragen over tal van facetten die uit de probleemstelling voortvloeien. Aanwezigheid ter plaatse, zicht van dichtbij en het onderhouden van een breed netwerk van contacten zijn essentieel voor het soort van onderzoek dat met de term veldwerk wordt aangegeven. In de antropologische methode van studie staat verder voorop dat armoede een verschijnsel is dat begrepen moet worden door het in een breder maatschappelijke kader te plaatsen. Dit uitgangspunt vooronderstelt bovendien aandacht voor andere dan louter economische indicaties van deprivatie. Naast bezit zijn macht en aanzien dimensies die afzonderlijk en in samenhang inzicht verschaffen in het gedrag van individuen en de groepen waartoe zij behoren. Recht te doen aan de multi-dimensionele aard van armoede betekent de verzameling van gegevens te verruimen tot de diversiteit van sferen waarin het bestaanstekort zich manifesteert. Van niet minder gewicht is een tweede axioma, namelijk dat armoede relationeel is en niet als een in zichzelf besloten verschijnsel beschouwd mag worden. Het leven van armen is met dat van niet-armen vervlochten. Welgesteldheid en ontbering zijn niet alleen gradueel van aard maar krijgen hun lading door die condities op elkaar te betrekken. Door na te laten het ontstaan, de werking en de uitwerking van de interactie tussen arm en niet-arm aan het licht te brengen blijft de oorzaak van de staat van tekort verborgen en is bevrijding eruit al bij voorbaat tot mislukken gedoemd. De polen van welvaart en armoede kunnen zo ver van elkaar verwijderd raken dat de ongelijke verdeling het karakter van uitsluiting aanneemt. De progressie van die trend op het platteland van Zuid-Gujarat komt meer tegemoet aan mijn interpretatie van de maatschappelijke dynamiek dan de afname van armoede. De antropologische benadering van deprivatie strekt zich tenslotte uit tot de self-perceptie van mensen die aan misère blootstaan. Hoe beoordelen zij de toestand waarin zij verkeren? Wat is ook het oordeel dat de niet-armen over hun in misère levende medeburgers vellen? Dorpsstudies lenen zich bij uitstek voor het registreren van de gevolgen in de verschuiving van de balans tussen publiek en privaat voor armoede en armoedebestrijding.

Dat geldt zowel voor het verdwijnen van *common property resources* als voor het verdampen van overheidszorg voor huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs. Het zijn voorzieningen die in het bewustzijn van de subalterne klassen altijd als publieke goederen zijn opgevat omdat de betaling ervoor uit het eigen budget onmogelijk was. De trend tot privatisering van de toegang tot deze voorzieningen is zelden onderwerp van aandacht onder de voorstanders van de armoedelijn benadering.

De combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden is kenmerkend voor antropologisch veldwerk. Aan de uitkomsten ervan wordt in de discussie over de problematiek van armoede en de dynamiek ervan doorgaans weinig of geen aandacht besteed. Naar mijn mening is dat ten onrechte. Het argument dat micro-studies onvoldoende houvast opleveren om de globale lijnen zichtbaar te maken miskent al bij voorbaat de betekenis van andere dan grootschalige technieken van materiaalverzameling. Met enige regelmaat wordt wel lippendienst bewezen aan de gedachte dat deze periodieke macro-peilingen aangevuld moeten worden met diepte-studies die armoede in een meer concrete maatschappelijke context plaatsen maar in de praktijk komt daarvan weinig terecht. Niettemin, dorpsverslagen zijn kwetsbaar omdat aan de uitkomsten van dit onderzoek geen conclusies kunnen worden verbonden die op andere dan de in kaart gebrachte locaties betrekking hebben. Vaak heb ik van economen te horen gekregen dat – misschien – juist was wat ik hen vertelde over de toestand in 'mijn dorp' maar hoe kon ik volhouden dat die bevindingen een meer algemene geldigheid hadden? Als ik rapporteerde over de lage lonen die landarbeiders kregen en melding maakte van hun gebrek aan werk in een streek waar de processen van industrialisatie en urbanisatie zich in snel tempo doorzetten, dan was de reactie steevast dat de locatie door mij onderzocht waarschijnlijk een op zich zelf staand geval betrof en dat het om een residu van armoede ging die niet in het overheersende beeld paste van groei en vooruitgang waarvan ook de lagere echelons van de rurale bevolking profijt trokken. Tegen die kritiek heb ik mij op tweeërlei manier verweerd. In de eerste plaats door in meer dan een enkel dorp veldwerk te doen.

Uitbreiding en herhaling van veldwerk

Al in de eerste ronde aan het begin van de jaren zestig selecteerde ik twee dorpen voor mijn studie: Chikhligam en Gandevigam, die ten opzichte van elkaar overeenkomsten èn verschillen vertoonden. In de jaren na mijn eerste verblijf heb ik beide veldwerklocaties herhaaldelijk bezocht en als dit meer dan een kort verblijf inhield stelde ik mijn bevindingen

op schrift. De eerste keer in 1974 toen ik aan de Engelse uitgave van mijn dissertatie een hoofdstuk toevoegde over wat zich in de voorgaande tien jaar had afgespeeld. Een *survey* die ik in 1986-7 in de wijken der landloze arbeiders uitvoerde was de aanvang van periodes van hernieuwd veldwerk in de jaren erna (tot 1989-90). Van die uitkomsten bracht ik verslag uit in *Beyond Patronage and Exploitation; Changing Agrarian Relations in South Gujarat.*[10] In de toestand aan de bodem van de dorpseconomie leek enige verbetering te zijn opgetreden. Die vooruitgang schreef ik toe aan de verruiming van de arbeidsmarkt mogelijk gemaakt door een betere ontsluiting van het platteland door aanleg van wegen en uitbreiding van openbaar vervoer. Bovendien kwam per fiets buiten het dorp werk in zicht dat tevoren op een te grote afstand lag om lopend af te leggen. Het bereiken of verlaten van het dorp was gemakkelijker dan voorheen en die verandering kwam in een toename van dagpendel en seizoensmigratie tot uiting. Verder kwam een diversificatie van de rurale economie op gang die tot de opkomst van kleinschalige industrieën in de kleine steden van de streek leidde terwijl daarnaast de werkgelegenheid in de bouw, transport en handel steeg. De toenemende betrokkenheid op de wereld buiten het dorp kreeg eveneens gestalte in een nieuw patroon van consumptie. Tal van goederen en diensten deden hun intrede waarnaar voorheen weinig of geen vraag was geweest. De landloze huishoudens trokken ten slotte profijt van de introductie door de overheid van tal van schema's en programma's specifiek gericht op armoedebestrijding. Ik stelde vast dat onder invloed van faciliteiten die overheidsdiensten beschikbaar stelden de toegang tot huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs een verruiming onderging met als gevolg enige verbetering van de toestand in de wijken der landarbeiders. Belangrijker nog was de vaststelling van een minimum loon voor deze omvangrijke beroepsgroep. Weliswaar weigerden de boeren het voorgeschreven bedrag te betalen maar de hoop bestond dat door toezicht op de naleving de instructie gaandeweg zou worden geeffectueerd. Hetzelfde gold voor de eerste sociale voorzieningen bedoeld om voor de meest kwetsbaren zoals bejaarden en weduwen een sociaal vangnet te spannen. De incidentele toewijzing aan enkele willekeurige gevallen voorkwam dat deze bijstand al direct het karakter van een recht aannam, maar de verwachting was dat na verloop van tijd inwilliging van het beroep erop gedaan niet zou kunnen uitblijven.

10 Oxford University Press, Delhi 1993. In die publicatie is ook mijn oorspronkelijke studie van een kwart eeuw eerder opgenomen.

Zoals reeds vermeld breidde ik tussen 1978 en 1980 mijn onderzoek in Zuid-Gujarat tot Bardoligam uit. Aan dit empirisch bestand heb ik in de laatste ronde van mijn onderzoek op lokaal niveau, tussen 2004 en 2006, nog een vierde dorp toegevoegd. Atulgam ligt in de schaduw van een groot-industrieel complex dat in de tweede helft van de twintigste eeuw is opgekomen in de zone die als de gouden corridor bekend staat. De keuze voor deze locatie kwam voort uit de verbreding van mijn veldwerk tot een zone die deel uitmaakt van het industrieel-urbane hart van Zuid-Gujarat. Hoe heeft deze ontwikkeling, die zich de afgelopen decennia in een versneld tempo heeft doorgezet, uitgewerkt op de staat van armoede waarin het landloze segment van de bevolking altijd heeft geleefd? Mijn stelling is dat deze vier locaties bij elkaar een doorsnee vormen van de plattelandseconomie in het gebied van onderzoek. Het ondernomen veldwerk levert een bestand aan gegevens op dat mij tot een analyse in vergelijkend perspectief in staat stelt. De centrale vlakte van Zuid-Gujarat is in drie districten onderverdeeld en die zijn alle in mijn studie opgenomen: Chikhligam en Gandevigam maken deel uit van het nog meer enkele jaren geleden gevormde Navsari-district, Bardoligam ligt in het Surat district en Atulgam behoort tot het Valsad-district.

Daarmee heb ik ook het tweede argument genoemd waarmee ik mij tegen kritiek gewapend heb, namelijk door locaties te kiezen waarin het zelfde of soortgelijk onderzoek al eerder heeft plaatsgevonden. Die vergelijking in tijd maakt het mogelijk het tempo en de richting van het veranderingsproces vast te stellen. In die zin zijn het inderdaad dorpsstudies naar de dynamiek van armoede geworden. Het belang van herhaald veldwerk hoeft hier niet met een uitvoerig betoog benadrukt te worden.[11] Vanzelfsprekend vergt het vergelijken van feiten en inzichten die op twee ver van elkaar verwijderde tijdstippen zijn vastgesteld dat het herhalingsonderzoek niet te ver afwijkt van de werkwijze waarvoor in eerste instantie is gekozen. In Chikhligam, Gandevigam en Bardoligam ben ik zelf de onderzoeker geweest die verleden en heden in kaart heeft gebracht. In de eerste twee begon ik mijn veldwerk in 1962-3 en zoals al vermeld ben ik ook in de jaren erna regelmatig naar deze dorpen teruggekeerd. In Bardoligam verbleef ik tussen 1978 en 1980. Voor dit dorp kon ik bovendien gebruik maken van de uitkomsten van onderzoek dat hier in 1961-2 is ondernomen, bijna gelijktijdig met mijn eerste verblijf in Chikhligam en Gandevigam.

11 Zie hiervoor de bundel *The village in Asia revisited* die ik samen met P. Kloos en A. Saith heb geredigeerd Oxford University Press, Delhi 1997.

Is met deze rapportages het bestand aan dorpsstudies in Zuid-Gujarat uitgeput? Wel voor wat mijn eigen veldwerk in het verleden betreft maar dit geldt niet voor het onderzoek dat door anderen is ingesteld. Het gaat om een tweetal studies in het bijzonder. De eerste is van de hand van G.C. Mukhtyar die tussen 1926 en 1928 200 dagen in het dorp Atgam verbleef. Zijn verslag, de eerste dorpsmonografie in Gujarat ondernomen en in 1930 verschenen, was geinspireerd door de belangstelling die in de nationalistische beweging ontstond over het platteland en de landbouw waarin het overgrote deel van de bevolking haar bestaan vond.[12] Zou ik een herstudie aan Atgam wijden? Die mogelijkheid heb ik serieus overwogen en ook geëxploreerd door enkele keren een bezoek te brengen aan dit dorp dat op korte afstand van Chikhligam ligt. Ik kwam tot de conclusie dat de overeenkomsten met het eerste dorp van mijn veldwerk zowel in economisch opzicht als ook naar sociale gelaagdheid zo groot waren dat de meeropbrengst ervan niet opwoog tegen de extra tijd die ik zou moeten vrijmaken voor een langdurig verblijf in Atgam. In plaats daarvan besloot ik mijn aandacht te richten op het enige andere dorp in Zuid Gujarat waarvan een monografie beschikbaar is.[13]

Atulgam ligt twaalf kilometer ten zuiden van de districtshoofdplaats Valsad. Van 1956 tot 1958 deed V.H. Joshi in deze locatie onderzoek waarbij zijn belangstelling bovenal uitging naar de uitwerking van de recente komst van een industrieel grootbedrijf in een *township* dichtbij op de relaties tussen Anavil boeren en hun Halpati landarbeiders.[14] In het boek waartoe de auteur enige jaren na promotie zijn proefschrift bewerkte komt de ware naam van het dorp voor, maar door mij is die in Atulgam omgedoopt. In die verwisseling ligt ook besloten waarom ik mijn veldwerk in deze lokaliteit heb voortgezet: de nabijheid van industriele werkgelegenheid op slechts enkele kilometers van de landloze wijken. Zijn steeds meer Halpatis erin geslaagd zich voor deze hoogwaardige arbeid te

12 G.C. Mukhtyar – *Life and labour in a South Gujarat village*. Longmans, Green & Co., Bombay 1930.

13 De socioloog I.P. Desai heeft een studie gemaakt van zijn eigen geboortedorp Parujan dat ten westen van de spoorlijn ligt die Navsari met Surat verbindt. Zijn aandacht ging echter uitsluitend uit naar het vertrek van de inwoners vanaf het begin van de twintigste eeuw, hun veranderde beroepsuitoefening als gevolg hiervan en de verschillen tussen kasten die zich in dat verband voordeden. Deze case study van migratiepatronen in elkaar opvolgende generaties is uitermate interessant maar biedt te weinig aanknopingspunten voor het onderwerp dat in mijn herstudies centraal staat.

14 V.H. Joshi – *Economic development and social change in a South Gujarat village*. The Maharaja Sayajirao University of Baroda. Baroda 1966.

kwalificeren, zoals Joshi destijds al voor een aantal van hen constateerde, en heeft de komst van deze lucratieve bron van werkgelegenheid buiten het dorp en de landbouw hun bevrijding van armoede bewerkstelligd? Die vragen stonden voorop bij mijn verblijf hier in maart-april 2005. Niet lang genoeg om gegevens te verzamelen van meer dan een beperkt aantal Halpati huishoudens. Wegens gebrek aan tijd lukte het mij niet om mijn onderzoek tot alle leden van deze tribale kaste, een zeer groot segment van de totale bevolking, uit te strekken. Maar mijn verblijf was voldoende lang om de toestand van de landloze Halpatis in Atulgam te vergelijken zowel met de situatie die Joshi vijftig jaar terug aantrof als met die van hun kastegenoten in mijn andere dorpen van onderzoek.

Het landelijke proletariaat van Zuid-Gujarat

Mijn voornemen omvangrijk en aanhoudend onderzoek in te stellen naar de veranderingen die in mijn veldwerklocaties op langere termijn zijn opgetreden is ingegeven door de blijde berichten over de snelle daling van armoede tegen het einde van de twintigste eeuw. Ik heb de voortgaande discussie hierover in de literatuur op de voet gevolgd en in de vorm van conferentiepapers en artikelen zelf ook eraan deelgenomen. Maar het kostte mij moeite om in de doorgaans optimistische toon aangeslagen over de afname van armoede de maatschappelijke werkelijkheid op het platteland van Zuid-Gujarat te herkennen waarmee ik door middel van een lange reeks van micro-studies voeling heb gehouden. Terugkeer naar Zuid-Gujarat begin 2004 verschafte mij de gelegenheid vast te stellen of en hoe het proces van economische ontwikkeling de vooruitgang van het rurale proletariaat ten goede is gekomen.

Net zoals de eerste keer is mijn verslag geen dorpsmonografie in de klassieke zin geworden. Daarin wordt immers het bestaan in al zijn facetten van de inwoners van een kleinschalige plattelandsgemeenschap in kaart gebracht. Al in 1962-3 was mijn veldwerk toegespitst op degenen die aan de onderkant van het dorpsbestel als landloze arbeiders een armzalig leven leidden. Dit waren voor het overgrote deel leden van de tribale kaste der Halpatis. Mijn onderzoek handelde over het werk dat zij deden en de extreem lage beloning ervoor, volstrekt onvoldoende voor de bevrediging van hun minimale behoeften. Armoede valt, naar ik heb betoogd, alleen te begrijpen door de maatschappelijke omgeving waarin dit verschijnsel zich voordoet in ogenschouw te nemen. Deze vaststelling maakte het noodzakelijk de relaties te volgen die naar en van het milieu der Halpatis leidden. Maar bovendien vergde inzicht in de toestand van deze onderklasse het verschaffen van summiere informatie over de locale

gemeenschap als geheel. Zonder uit te monden in een dorpsmonografie heb ik daarom de plaatsing van de landloze kaste verduidelijkt door mede aandacht te besteden aan de niet-arme segmenten van de dorpsbevolking. Daarbij komen ook, zij het in minimale zin, de veranderingen ter sprake die zich door de jaren heen in de leefwijze van de hogere kasten der grondbezitters hebben voorgedaan.

Het verslag van de uitkomsten van mijn laatste ronde van veldwerk in 2004-6 heeft de zelfde focus: de arbeid die dit grote contingent van de landloze populatie verricht, de inkomsten waarvan deze huishoudens bestaan en de relaties die met de verschaffers van werk worden onderhouden. Mijn veldwerk is ook dit keer op de Halpatis gericht gebleven. Geen ander sociaal segment verkeert in het gebied van mijn onderzoek in een zo vergaande staat van armoede. Dit wil niet zeggen dat alle Halpati huishoudens onder een extreem en chronisch bestaanstekort gebukt gaan. Evenmin zijn het alleen de leden van deze tribale kaste die geen menswaardig bestaan leiden. De beslissing om opnieuw kaste als uitgangspunt voor mijn onderzoek te nemen is ingegeven door de overweging dat het op die manier mogelijk zou zijn mijn veldwerk langs de zelfde lijnen uit te voeren als ten tijde van mijn eerste veldwerk in 1962-3. De keuze voor kaste is met andere woorden gedaan ter wille van de vergelijkbaarheid van de uitkomsten toen en nu.

Aangezien de Halpatis hierna alleen ter sprake komen in het kader van de dorspsstudies door mij ondernomen, volgen nu eerst enkele globale gegevens over omvang en spreiding van deze tribale kaste in Zuid-Gujarat. In het midden van de vorige eeuw waren in het toenmalige Surat-district 182.473 Halpatis woonachtig die 10% van de totale bevolking (1.827.842) omvatten.[15] Van het totaal aantal inwoners van het district werd in 1951 bijna de helft, namelijk 854.405, als *adivasis* geregistreerd. Daarvan vormden de Halpatis met 21% het grootste segment. Bij de volkstellingen sindsdien gehouden werd de vraag naar kaste-lidmaatschap geschrapt. Het ontbreekt derhalve aan comtemporaine gegevens over de sociale identiteit van de bevolking. Hoewel we niet geinformeerd zijn over de toename van de afzonderlijke tribale kasten, bleef het verzameletiket van *scheduled tribes* gehandhaafd. Door ervan uit te gaan dat tussen de verschillende groeperingen geen opmerkelijke verschuiving is opgetreden kan de omvang van de Halpati populatie een halve eeuw later bij benadering worden vastgesteld. In 2001 telden de *scheduled tribes* in het gebied dat

15 Een veel kleiner aantal (bijna 20.000) woonde in de districten Broach en Thane die in het noorden respectievelijk zuiden aan het Surat-district grenzen.

in 1951 deel uitmaakte van het Surat district bij elkaar 2.771.839 leden. Veronderstellende dat het aandeel van de Halpatis de zelfde orde van grootte bedroeg als vijftig jaar eerder (namelijk iets meer dan eenvijfde van de *adivasi* populatie) moet hun aantal in heel Zuid-Gujarat tot circa 550.000 zijn gegroeid.

De centrale vlakte is het eigenlijke woongebied van de Halpatis. In oostelijke richting neemt hun aantal snel af en bij het naderen van de heuvels komen zij niet langer in het landschap voor. De aanwezigheid van deze tribale kaste blijft tot de dichtstbevolkte en meest vruchtbare streek van Zuid-Gujarat beperkt. Zij zijn talrijk in dorpen waar ook de hoge kasten sterk vertegenwoordigd zijn en op wie zij voor hun bestaan als landarbeiders zijn aangewezen. Gebruik makend van de volkstellingsgegevens uit 1951 heb ik in onderstaande tabel de numerieke sterkte van de Halpatis aangegeven voor de onderdistricten waarin de dorpen van mijn veldwerk liggen.

Tabel 1.1 De Halpati populatie in de vier onderdistricten van veldwerk in 1951

Taluka	totale bevolking	Halpatis	%
Gandevi	109.371	13.091	11.9
Chikhli	123.872	11.548	9.-
Bardoli	78.283	27.938	35.7
Valsad	137.958	11.193	8.1
Totaal	449.484	63.770	14.-

Bron: Census of 1951

De tribale populatie van Chikhli, Gandevi, Bardoli en Valsad was in 2001 opgelopen tot 520.000. Ervan uitgaande dat iets meer dan eenvijfde van de leden van *scheduled tribes* Halpatis zijn gebleven zou volgens een voorzichtige raming hun aantal in de vier onderdistricten in 2001 zijn toegenomen tot 110.000. Extrapolerend houdt dit in dat de leden van deze tribale kaste aan het begin van de 21e eeuw nog steeds 10% van de totale bevolking (1.129.250 in 2001) uitmaken in de administratieve eenheden waartoe zij behoren. Over een periode van een halve eeuw zou op grond van deze berekening het aandeel van de Halpatis in de totale bevolking van het gebied van mijn onderzoek dus constant zijn gebleven.

Ten slotte, in 1951 waren de meeste Halpatis landarbeiders en behoorde omgekeerd het gros van de landarbeiders tot deze tribale kaste. Het platteland was de natuurlijke woongebied van de Halpatis. Tot het urbane milieu waren zij nauwelijks doorgedrongen. De rurale signatuur deelden

zij met andere *adivasis* zoals uit de volkstellingsgegevens kan worden afgeleid. Het toenmalige Surat-district telde in 1951 388.651 stedelingen, een graad van urbanisatie die voor de totale bevolking tot 21% beperkt bleef. Maar dit cijfer lag voor de *scheduled tribes* op een nog veel lager niveau, namelijk slechts 5% (42.783 van de 854.405). Van deze urbane minderheid behoorde slechts een minieme fractie tot de Halpatis.

Tabel 1.2 Verdeling van de bevolking over stad en platteland in 2001

	totale bevolking			tribale bevolking		
	totaal	platte-land	stad	totaal	platte-land	stad
District						
Navsari	1.229.463	893.110	336.353	591.164	534.939	56.225
Surat	4.995.174	1.999.357	2.995.817	1.408.270	1.265.512	142.758
Valsad district	1.410.553	1.029.392	381.161	772.405	702.495	69.910
Zuid-Gujarat	7.635.190	3.921.859	3.713.331	2.771.839	2.502.946	268.893
Sub-district						
Gandevi	240.291	153.016	87.275	73.028	54.652	18.376
Chikhli	293.014	286.065	6.949	205.275	204.006	1.269
Bardoli	210.789	158.843	51.946	99.213	92.055	7.158
Valsad	385.156	222.608	162.548	142.626	106.051	36.575
4 sub-districten	1.129.250	820.532	308.718	520.142	456.764	63.379

Bron: Population census 2001

Hoewel de kleine en grote steden van Zuid-Gujarat in de decennia erna sterk zijn gegroeid tot 49% van alle inwoners blijft de deelname van de *scheduled tribes* aan dit urbanisatieproces met 9% ver achter bij hun aandeel in de bevolking als geheel.[16] Dit geldt in niet mindere mate voor de vier onderdistricten Gandevi, Chikhli, Bardoli en Valsad waarin de dorpen van mijn veldwerk liggen. De urbanisatie voor de bevolking als geheel is in deze onderdistricten tot 27% van de totale bevolking gestegen maar voor de tribale kasten slechts tot 12%. De uitgesproken rurale identiteit van het gros van de *adivasis*, voor het overgrote deel bestaande uit landarme

16 De snelle stedelijke groei van het Surat-district tot 60% van de totale bevolkingsomvang komt voornamelijk voor rekening van de hoofdplaats die in 2001 30 *lakhs* inwoners telde. De explosieve groei van deze industriële agglomeratie in de voorgaande decennia is met de toestroming van migranten uit alle delen van het land gepaard gegaan. Het gevolg hiervan is geweest dat de tribale bevolking in het district als geheel tot een veel lager percentage is gedaald (28%) dan haar aandeel in 1951 bedroeg. Op het platteland zijn de *adivasis* echter even sterk vertegenwoordigd gebleven als voorheen en loopt hun aandeel op tot meer dan de helft van de bevolking.

boeren en landloze arbeiders, heeft zich dus tot aan het begin van de 21e eeuw gehandhaafd. Voor de Halpatis, die de reputatie hebben het meest achtergebleven segment te vormen, geldt dit in nog meerdere mate dan voor de overige tribale groeperingen. Waarom die gefixeerdheid op het plattelandsbestaan voortduurt en juist voor de Halpatis zo typerend is zal in de volgende secties duidelijk worden.

Samenvatting

In 2004-5 heb ik in alle onderzochte locaties een survey gehouden die basisinformatie verschaft over de ondervraagde Halpati huishoudens. Dit bestand aan kwantitatieve gegevens is tot stand gekomen met medewerking van Kiran Nanavati. Samen met hem ben ik begonnen de bewoners van de landloze wijken in kaart te brengen, eerst in Gandevigam en Chikhligam, daarna in Bardoligam en ten slotte in Atulgam. Met deze enquete ging hij door toen ik zelf wegens ziekte in 2004 het veldwerk voor een aantal maanden moest onderbreken. Hij is ook steeds mijn metgezel geweest tijdens het meer kwalitatieve deel van het dorpsonderzoek dat hierna volgde en tot begin 2006 voortduurde. De presentatie van mijn bevindingen in de vier dorpen van onderzoek heb ik van elkaar gescheiden gehouden en komen achtereenvolgens aan de orde. Zoals uit de bijgevoegde kaart van Zuid-Gujarat blijkt heeft mijn veldwerk zich over nagenoeg het

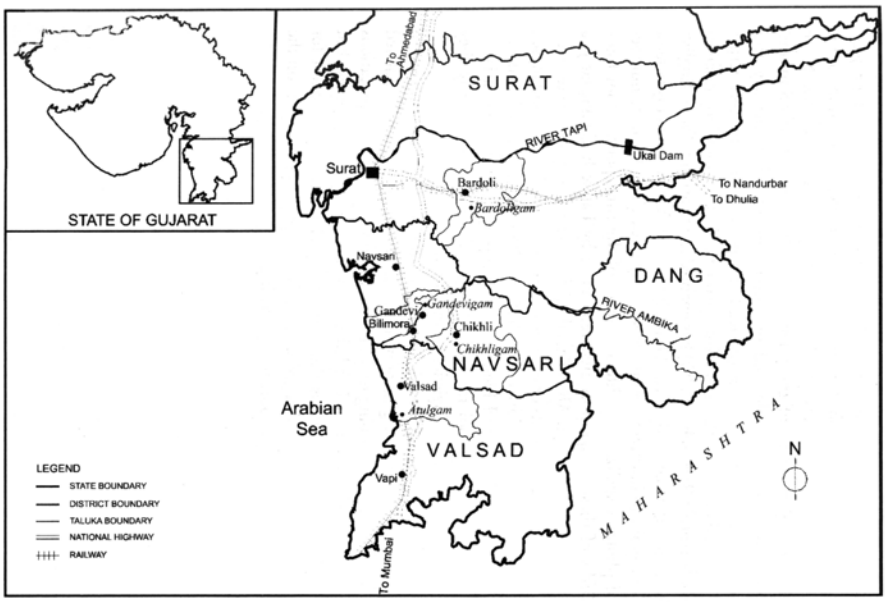

gehele woongebied der Halpatis uitgestrekt. Ik meen dat de opzet van het onderzoek mij in staat stelt uitspraken te doen die de afzonderlijke veldwerklocaties overstijgen. Anders gezegd, mijn bevindingen hebben een validiteit die niet beperkt blijft tot het specifieke dorp waarvoor zij gerapporteerd worden. De omvang van het bestand aan gegevens door mij aangelegd en de variatie daarbinnen aangebracht – bepaald door de aard van de landbouw, stedelijke nabijheid, toegang tot industrieel werk en identiteit van de werkverschaffers – geven een beeld van het leven en werken van het landloze proletariaat in heel Zuid Gujarat. Bovendien, door veldwerk te doen in vier dorpen die al eerder onderwerp van studie zijn geweest (in drie van de vier gevallen door mijzelf) heeft mijn onderzoek een longitudinale opzet gekregen die het mogelijk maakt na te gaan op welke wijze en in welke mate het proces van economische en maatschappelijke vooruitgang in de tweede helft van de twintigste eeuw voor het rurale proletariaat tot verlichting van de situatie van armoede heeft bijgedragen.

In een afsluitend betoog maak ik de balans op van de kwetsbaarheid waarin de landloze klasse is blijven verkeren en van de weerbaarheid waarmee dit reserveleger van arbeid zich tegen haar opsluiting aan de bodem van het bestaan probeert te verzetten. Wat is van overheidszijde ondernomen om de emancipatie van de Halpatis te bevorderen en verbetering te brengen in hun bestaan? Aan de inkomenskant zijn dit programma's voor het scheppen van werk en de invoering van een minimum loon, aan de uitgavenkant subsidies op de eerste kosten van levensonderhoud en zorg voor huisvesting, scholing en gezondheidszorg. Het terugtreden van de staat ten gunste van een ongeremde marktwerking die in Gujarat de laatste kwart eeuw de koers van de economische politiek heeft bepaald is samengegaan met de idee dat de werking van de civiele maatschappij, opgevat als de publieke sfeer van gezamenlijke actie, een voorwaarde is voor het tot stand brengen van een omvattend en breed gedragen proces van vooruitgang waarin ook de landloze massa is opgenomen. Geoperationaliseerd tot de activiteiten van non-gouvernementele organisaties zal ik nagaan wat de betekenis is van deze vorm van particulier initiatief in mijn dorpen van onderzoek

Kunnen aan mijn naar plaats en tijd vergelijkende dorpsverslagen meer algemeen geldige conclusies worden verbonden? Vanzelfsprekend is dit zonder verificatie niet toegestaan. Tegelijkertijd zou het absurd zijn de onderkant van de dorpseconomie in Zuid-Gujarat voor te stellen als een

achterblijvende enclave van armoede in een wijder landschap van groeiende welstand. Ik betwist het oordeel dat mijn alarmerende bevindingen uniek van aard zijn. De mensen door mij in beeld gebracht behoren tot de harde kern van het proletariaat dat op achterstand is gezet. Het ontbreekt hen aan elke vorm van bezit, bijvoorbeeld een stukje grond, dat aanknopingspunten biedt om door eigen inspanning en met hulp van anderen de armoede te verlichten. Een kleine voorhoede die vecht om vooruit te komen staat tegenover een veel grotere achterhoede die een bestaan leidt dat als verpauperd moet worden betiteld. Hoe verhoudt de insluiting van sommigen zich tot de uitsluiting van velen en hoe ziet bij het voortduren van deze trend de toekomst eruit van 'de verliezers', de bezitsloze massa die vanuit mainstream society als een lastige en overtollige ballast worden ervaren? De civic wil om dit als een serieus probleem te beschouwen lijkt niet erg groot. In de perceptie van 'de winnaars' gaat het om een inferieur soort mensen die hun onvolwaardig bestaan aan zich zelf te wijten hebben, behept zijn met defecten en ondeugden die hun lotsverbetering in de weg staan. Het concept van de 'onnutte armen' heeft zich in het bewustzijn van de beter bedeelden vastgezet en krijgt vertaling in hun beleidsmatige verwaarlozing.

EEN POLITIEK VAN UITSLUITING

De staat en rurale arbeid

De planning en sturing die voor de eerste decennia na de onafhankelijkheidswording zo kenmerkend was maakte vanaf de 1990s plaats voor een sterk verminderde betrokkenheid bij het economisch leven. De kanttekening die daarbij moet worden geplaatst is dat de overheid niet zo zeer haar ondersteunende rol van de productiefactor kapitaal opgaf als wel haar bemoeienis met de inrichting en werking van het arbeidsbestel. De bureaucratie verdween op hogere en lagere niveau's als bemiddelende partij tussen werkgevers en werknemers. De opkomst van de neo-liberale ideologie betekende dat het vrije spel der maatschappelijke krachten niet langer mocht worden belemmerd door restricties voor de dynamiek van het particuliere bedrijfsleven op te werpen terwijl de sterk uitgedijde publieke sector een rigoureuze afslanking onderging. Een *fair deal* voor arbeid paste niet langer in het repertoire van goed bestuur en aan de omvangrijke wetgeving die op dit terrein tot stand was gekomen bestond geen behoefte meer. De befaamde uitspraak van Manmohan Singh als

Prime Minister van India dat de dagen van 'licence raj' voorgoed voorbij waren bevestigde dat goedkope arbeid onder intrekking van minimale rechten op bescherming en waardigheid de hoeksteen van de economische politiek zou blijven.

De regimeverandering kwam niet van de ene dag op de andere tot stand maar verliep geleidelijk en duurt in feite nog steeds voort. Gujarat loopt in deze koers al sinds het einde van de jaren zeventig vastberaden voorop. De discussie hierover draait vooral om het achterhoedegevecht dat de vakbonden leveren om de regelgeving voor formele-sector-tewerkstelling intact te laten. Het is typerend voor het enorme verschil in de articulatie van belangen dat de uitholling van de rechten van de massa's in de informele sector, waaronder in India ruim 90% van de werkende bevolking valt, nauwelijks enige aandacht heeft getrokken. Daarbij doel ik in de eerste plaats op het langzamerhand uit beeld verdwijnen van de *Minimum Wages Act* voor landarbeid. De verlate invoering ervan, het gebrekkig toezicht op de naleving toen het zo ver was en de onwil om de periodieke verhoging tijdig door te voeren – het peil in Gujarat is al jaren op 50 rupees[17] gefixeerd – culmineren nu in de feitelijke beslissing de effectuering van deze wet op te geven. De *Contract Workers Act* die de regulering en uiteindelijke afschaffing van deze vorm van tewerkstelling beoogde te bewerkstelligen is ingetrokken en vervangen door de concessie aan werkgevers om werknemers in permanente dienst door contractarbeiders te vervangen. Het veranderde regime in de Atulfabrieken is een illustratie van deze trend. De autoriteiten in Gujarat hebben de *Interstate Migrant Workers Act* nooit toegepast voor de lotsverbetering van onder andere de rietkappers afkomstig uit Maharashtra die in de vlakte van Zuid-Gujarat rondzwerven, de werkers in de Chikhli steengroeven uit Andhra Pradesh of de Halpatis die al sinds ten minste drie generaties uit Zuid-Gujarat in het droge seizoen naar de steenbakkerijen en zoutpannen in de buurt van Mumbai heen en weer golven. Op mijn vragen hierover kreeg ik van de Labour Commissioner van Gujarat het antwoord dat de overheid op geen enkele wijze mag ingrijpen in het vrije verkeer van arbeid. Van de *Bonded Labour Act,* die ten doel had restanten van onvrije arbeid in de landbouw op te ruimen, is geen gebruik gemaakt om de terugkeer te bestrijden van praktijken van neo-bondage waaraan vooral arbeidsmigranten bloot staan. De opvatting dat de bescherming van arbeid slechts de belangen van een kleine bevoorrechte voorhoede ten goede komt is wijdverbreid onder

17 De koers schommelt, maar ten tijde van mijn onderzoek was de waarde van 1 euro gelijk aan ongeveer 60 rupees.

politici en beleidsmakers. Het vasthouden aan de rechten van wat als de aristocraten van de werkende klasse wordt voorgesteld zou een obstakel vormen voor de hoognodige flexibilisering van werk dat de verschaffers ervan in staat moet stellen arbeidskrachten te huren naar hun behoefte van het moment. Het is bijna onvoorstelbaar dat de neo-liberale lobby die pleit voor volledig vrije marktwerking en overgang naar een geinformaliseerd arbeidsbestel zo gemakkelijk een ideologisch klimaat heeft weten te creëren waarin stelselmatig voorbij kon worden gegaan aan de mensonwaardige manier waarop met de arbeidskracht van mannen, vrouwen en kinderen in de onderste echelons van de economie wordt omgegaan. Bescherming en zekerheid, recht op een minimum loon en op voldoende en fatsoenlijk werk zijn ongepaste woorden geworden, voorbeelden van politiek incorrect denken.

Is een keerpunt bereikt in de lage prioriteit die de armoedebestrijding op het platteland gedurende de laatste decennia heeft gehad en waarvan de uitkomsten van mijn veldwerk getuigen? De introductie van een nieuw programma dat werkgelegenheid moet bieden aan mensen die niet of onvoldoende erin slagen hun arbeidskracht te gelde te maken heeft geleid tot de afkondiging van de *National Rural Employment Guarantee Act*, 2005. Een schema van sociale voorzieningen dat gelijktijdig hiermee wordt gelanceerd is bedoeld om de kwetsbaarheid voor tegenslagen te beperken. De beide initiatieven getuigen van het inzicht dat interventie van staatswege noodzakelijk is om de verpaupering van het rurale proletariaat te keren. Of werkelijk sprake is van een drastische wending in het gevoerde beleid laat zich pas vaststellen als wat nu nog voornemen is op grote schaal in praktijk zal worden gebracht. De krachtige politieke tegenstand die in het voorbereidende stadium is getoond heeft tot compromissen in de nieuwe aanpak geleid die aan de verwezenlijking van de gestelde doelen al bij voorbaat afbreuk doen. Het voorzichtige begin gemaakt met het programma van publieke werken is op zichzelf begrijpelijk. Geen van de districten waarin de vier dorpen van mijn veldwerk zijn gelegen profiteert in deze eerste fase van deze nieuwe wet. De keuze voor achtergebleven districten waar de graad van rurale armoede het hoogst zou zijn wijst erop dat de beleidsmakers zich laten leiden door een *bias* die te veel de indruk wekt dat gebrek aan werk uit ruimtelijke afgelegenheid voortkomt. In deze perceptie is het besef afwezig van de stelselmatige verdringing van locale door externe arbeid die verklaart dat Halpatis niet alleen in het achterland maar ook in de zone van hoge economische groei in Zuid-Gujarat verstoken blijven van emplooi. De voorkeur van werkgevers gaat uit naar de import van arbeid uit andere contreien, vaak uit andere deelstaten.

De enorme circulatie van arbeid die door het hele subcontinent gaande is wordt vergemakkelijkt, omdat de vervoerskosten ermee gemoeid ten laste komen van de migranten zelf. De betaling van een voorschot is een mechanisme dat hen aan de werkgever of diens agent bindt voor de duur van de tewerkstelling.

Een tweede kritische kanttekening die ik bij de gevolgde aanpak wil maken is dat armoedebestrijding primair wordt opgevat als verlenging en verdieping van loonarbeid. De productiviteit van het rurale proletariaat zou aanzienlijk stijgen door tot een nieuwe ronde van landhervorming te besluiten. De manier waarop deze operatie in de jaren vijftig is doorgevoerd leverde een versterking op van de midden- en grote boeren die merendeels leden van kasten die in opwaartse richting sociaal mobiel waren. In de decennia erna heeft zich in stilte een tweede herverdeling voltrokken, namelijk de privatisering van braakliggende dorpsgrond waartoe ook landarme en landloze segmenten van de locale bevolking toegang plachten te hebben. De ontrekking ervan aan het publieke domein betekende dat deze voor iedereen toegankelijke hulpbronnen in handen kwamen van de gezeten boerenstand. Het achterblijven van de landbouw in de sectorale verdeling van de groei staat niet los van het extensieve gebruik dat van het bouwareaal wordt gemaakt. De extreem scheve verdeling van het agrarisch kapitaal, een concentratie van de grond onder de weinig talrijke leden van dominante kasten en een aanhoudende landloosheid van de overgrote meerderheid der dorpsbevolking, is contra-productief voor een meer intensieve beoefening van de landbouw. Toegang te geven tot grond aan huishoudens die in een ver of nabij verleden landloos zijn gemaakt zou aan hun uitsluiting een einde maken.

Een tweede publieke interventie van niet minder gewicht zijn twee andere wettelijke regelingen in voorbeiding die verbetering moeten brengen in het gedepriveerde bestaan van de 300 miljoen mensen in het land die op tewerkstelling volgens informele sector voorwaarden zijn aangewezen en daaraan een inkomen ontlenen van minder dan 5000 rupees per maand. De eerste is de *Unorganised Sector Workers' Social Security Bill*, 2005 die de deelnemers eraan in ruil voor betaling van een premie recht geeft op: (a). health insurance for self, spouse and children younger than 18 years; (b) maternity benefits for female workers or wives of male workers; (c) life insurance to cover death and disability arising out of accidents and (d) old age pension for workers above the age of 60 years; Een *Social Security Fund* wordt gesticht waaraan werknemer, werkgever en overheid in gelijke mate betalen. Is de werker niet in staat de vereiste bijdrage van Rp. 1 per dag op te brengen dan komt die voor rekening van de overheid.

Een omvangrijke machinerie, met sociale zekerheidsraden op centraal en deelstaat niveau die zich verder vertakt naar districtcommittee's moet worden opgezet voor de administratie en verschaffing van de faciliteiten. Registratie gebeurt op basis van zelfaanmelding en iedere werker krijgt een eigen sociaal zekerheidsnummer en een identiteitskaart die overal in het land gebruikt kan worden. Kritiek op dit ambiteuze schema is niet uitgebleven. Hirway laakt het plan om alle informele sector werkers onder dezelfde paraplu te brengen.[18] Volgens haar is de heterogeniteit te groot om dit met succes te kunnen doen. Zij stelt onder andere voor contractarbeiders en werknemers in tijdelijke dienst van formele- sector-bedrijven aanspraak te laten maken op de zelfde zekerheidsvoorzieningen als personeel in vaste dienst krijgt. Hebben alle categorieën trouwens wel de zelfde noden? Afhankelijk van de specifieke situatie kan de prioriteit uitgaan naar onderdak, riolering of scholing. Waarom zou met die hetorogeniteit in behoeften geen rekening moeten worden gehouden? Haar pleidooi is een onderscheid te maken tussen informele-sector-werkers die behoren tot het laagste segment en degenen die een iets of veel beter lot is beschoren. Rekening te houden met die differentiatie staat variatie in de hoogte van de bijdrage toe al naar gelang de meerdere of mindere kwetsbaarheid van de diverse categorieën werkers. Hirway wijst de suggestie van de hand dat *below poverty line* (BPL) huishoudens dienen te worden vrijgesteld van premieheffing, want de registratie daarvan is niet correct gebeurd. Om aan het gevaar van een doorgeschoten bureaucratisering te ontsnappen beveelt zij een meer participatoire aanpak aan die de beoogde doelgroep zeggenschap geeft in de toelating tot sociale zekerheidszorg. In dit verband wijst ze op de belangrijke rol die o.a. dorpsraden, self-help groups en vakbonden zouden kunnen spelen. Heel zinnig is haar aanbeveling de gender dimensie van het sociale veiligheidsnet te versterken. Te weinig klinkt daarin door dat de helft van de informele sector werkers uit vrouwen bestaan. Hoewel de voorgestelde wet zonder meer welkom is waarschuwt Hirway dat zonder een drastische bijstelling in het ontwerp en de uitvoering de kans bestaat dat de sociale zekerheidstoestand van informele sector werkers eerder zal verslechteren dan verbeteren.

In een betoog met de zelfde strekking spreekt ook de econoom Dev zich uit over de kritische herwaardering waarmee meer verlichte beleidsmakers, zich verzettend tegen de neo-liberale ideologie, het probleem van de werkende armen opnieuw en hoog op de.politieke agenda proberen

18 I. Hirway – 'Unorganised Sector Workers' Social Security Bill, 2005, *Economic and Political Weekly*, vol. XLI, no. 5, February 4-10, 2006: 379-82.

te plaatsen.[19] In zijn commentaar geeft hij blijk van scepsis over de effectiviteit van programma's voor de tewerkstelling van de landelijke armen voor eigen risico en rekening, op commerciële basis gefinancierd, die in de publieke discussie zo veel welwillende aandacht krijgen. Dev stelt vast dat door gebrek aan krediet het micro-ondernemerschap traag van de grond komt en verwijst naar evaluaties waaruit blijkt dat de armsten der armen van deelname aan *self-help groups* blijven uitgesloten en dat de iets beter bedeelden onder de armen van gevestigde belangen weerstand ondervinden in hun poging vooruit te komen.[20] Zijn beoordeling strookt met mijn bevindingen waarover ik in het deel gewijd aan Chikhligam heb gerapporteerd. Dev is het met Hirway eens dat de *top-down*-benadering die nu in de implementatie van het sociale zekerheidspakket vooropstaat zou moeten plaats maken voor een meer gedencentraliseerde werkwijze. In dat verband pleit hij voor het toekennen van een ruime rol aan *panchayati raj* instituties. Terecht is ten slotte zijn kanttekening dat een schema van ziektekostenverzekering nog niet betekent dat alle werkers ook inderdaad op adequate toegang zullen krijgen tot dokters, klinieken en medicijnen.

Een tweede schema van zo mogelijk nog groter gewicht is de *Unorganised Sector Workers (Conditions of Workers and Livelihood Promotion) Bill,* 2005. Dit pakket van maatregelen wil verbetering brengen in de modaliteiten van tewerkstelling. Niet alleen door het al bestaande verbod op kinderarbeid en allerlei mechanismen van gebondenheid daadwerkelijk te effectueren maar ook door een onbeteugelde verlenging van de werkdag tegen te gaan. De fixering van een minimum loon is nodig, zo argumenteert Dev, omdat de garantie van werkgelegenheid op zich zelf nog onvoldoende is om werkers boven de armoedegrens te tillen. Zonder optrekking van de te lage lonen zal die inspanning niet het beoogde effect sorteren. Onder de lijst van gewaarborgde voorzieningen die de werkende armen moeten

19 S.H. Dev – 'Policies and programmes for self-employment', *Economic and Political Weekly*, vol.XLI, no. 16, April 22-28, 2006: 1511-6.

20 Voor een bevestiging van zijn conclusies met betrekking tot Gujarat verwijs ik naar drie bijdragen van respectievelijk G. Shah, B. Das en N. Shah die in 2005 zijn gepresenteerd op een workshop met als thema 'Micro-finance and poor in Gujarat'. De laatste besluit haar paper met de uitspraak die herhaalt wat ook de beide andere auteurs hebben aangetond, namelijk dat 'the structural constraints such as low income elasticity, unavailability of economies of large scale, inaccessibility of resources and low skill level, faced by the weaker section of the society are too strong for credit alone to enable them to create assets and survive in the competitive market. Petty trade, minor commodity production and/or semi-skilled work hardly offer a sustainable solution to break the vicious circle of misery.' (N.Shah 2005: 16)

krijgen hecht hij groot belang aan het recht zich in vrijheid te mogen organiseren, het beginsel van non-discriminatie in de betaling van lonen, veiligheid op de werkplek en afwezigheid van seksuele intimidatie. In zijn eindoordeel toont Dev zich iets optimistischer dan Hirway over de uitwerking van de wettelijke regelingen die zijn geformuleerd. Toch bepleit ook hij meer debat en discussie om de kwaliteit van de uitvoering te verbeteren. Beide economen, die hun commentaar met gezaghebbende expertise onderbouwen, zullen aan de voortgaande beschouwingen ongetwijfeld hun bijdrage blijven leveren.

Bij het opmaken van de balans over de nieuwe aanpak die werk moet garanderen, sociale zekerheid wil verschaffen en mensen een loon toezegt dat hen tot een waardig bestaan verheft laat ik mij leiden door de uitkomsten van mijn veldwerk in het milieu van de werkende armen op het platteland van Zuid-Gujarat gedurende de laatste halve eeuw. Laat ik beginnen voorop te stellen dat geen enkele twijfel kan bestaan aan de urgente behoefte van het soort interventies dat in voorbereiding is. De vragen die ik erbij heb betreffen vooral de maatschappelijke context waarin zij worden gelanceerd. Dat kan het beste door aandacht te vragen voor de grote kloof die bestaat tussen de intentie van de gedane voorstellen en de economische politiek zoals die momenteel in India gevoerd wordt. De strekking van zowel de *Employment Guarantee Act* als van de beide *Social Security Bills,* alle drie in 2005 afgekondigd, veronderstelt het bestaan van zowel de politieke wil als de beleidsruimte nodig om de progressieve informalisering van het arbeidsbestel die de afgelopen kwart eeuw de dominante trend is geweest tot een traject van formalisering terug te buigen. Diezelfde vooronderstelling ligt ten grondslag aan een aantal suggesties door Hirway gedaan, zoals bijvoorbeeld haar aanbeveling om contractarbeiders en werknemers in tijdelijke dienst dezelfde rechten op sociale zekerheid te geven waarvan arbeiders in vaste dienst profiteren. Zo suggereeret zij dat

> … sugar cane cutters who produce raw material and feed it to factories need to be considered as part of the factory workers, as they work exclusively for their factories and particpate in the production process of manufacturing sugar. Legal fights are going on right now in several cases in Gujarat for a reasonably comparable level of benefits for such workers. (Hirway 2006: 381)

Zij vermeldt niet de treurige afloop van de juridische gevechten op centraal en deelstaat niveau gevoerd op basis van publieke belangenbehartiging.

Die ontmoedigende gang van zaken heb ik, onder verwijzing naar de behandeling van rietkappers door de cooperaterieve suikerfabrieken in Bardoli en omgeving, in verschillende publicaties beschreven.[21] Het is juist om zulke claims al bij voorbaat te ontkrachten dat voorstanders van informalisering aandringen op ontmanteling van de bestaande wetgeving. Hun met succes bekroonde pressie heeft ten doel de rechten van arbeid niet te versterken maar te verzwakken en flexibilisering is daarvan een belangrijke component. Eenzelfde opmerking kan gemaakt worden voor het vaststellen van een minimum loon zoals opgenomen in de tweede *social security bill*. Dev schaart zich achter die zo noodzakelijke verbetering in de toestand van informele sector werkers.

> Some regulatory institutions are needed without having an inspection raj. Minimum wages have to be fixed keeping in view the various increasing expenditure of the poor and laws should be effectively implemented. (Dev 2006: 1515)

Dev heeft natuurlijk het grootste gelijk van de wereld maar verzuimt in te gaan op de klemmende vraag waarom dit voorheen nooit is gebeurd en, vooral, wat gedaan moet worden om herhaling van dit falen te voorkomen. Het is Hirway die aantekent dat de arbeidswetten uit het verleden op een reputatie van *non-enforcement* kunnen terugzien. Beide economen laten zorgvuldig in het midden of de kans op een juiste en faire implementatie is toegenomen. Mijn bedenking dat zo'n conclusie van wensdenken zou getuigen wil ik illustreren aan de hand van de machtsverhoudingen op dorpsniveau. Dit uitgangspunt biedt mij de gelegenheid in te gaan op de politieke bereidheid waaraan moet zijn voldaan om de zo scheve balans tussen arbeid en kapitaal ten gunste van het rurale proletariaat te redresseren. Immers, geen misverstand mag bestaan aan het feit dat het aanbrengen van een sociaal vangnet meer een politiek dan een economisch vraagstuk is.

Lokale machtsuitoefening

Het is begrijpelijk dat Hirway en Dev hun vrees uitspreken over een bureaucratisering van programma's van bijstand bedoeld om de nood van de werkende armen te lenigen. Aan het pleidooi dat zij voeren voor het

21 Zie o.a. J. Breman – 'From cane fields to court rooms', hfdst. 5, pp.332-57 in: *Wage hunters and gatherers; search for work in the urban and rural economy of south Gujarat*. Oxford University Pres, Delhi 1994.

geven van medezeggenschap aan de begunstigden in de identificatie van hun behoeften en om hun actieve betrokkenheid te stimuleren in de uitvoering van zulke schema's ligt de veronderstelling ten grondslag dat de politieke en sociale ruimte bestaat om deze massa's aan de onderkant van de economie die armslag te geven. Over de juistheid van deze premisse heb ik bij herhaling mijn twijfel uitgesproken. De omvang van het landloze proletariaat is beduidend groter dan hun vertegenwoordiging in de dorpsraad doet vermoeden. Zelfs als zij daarin de meeste leden hebben dan wil dit niet zeggen dat hun stem gehoord wordt in de processen van besluitvorming op dit laagste niveau van politieke democratie. De leden van de kaste waarin het overgrote deel van het grondbezit is geconcentreerd, ongeacht of dit Anavil Brahmanen dan wel Kanbi Patidars zijn, maken slechts een klein deel van de dorpbevolking uit. Zij zijn echter door de jaren heen de onbetwiste machthebbers gebleven die hun dominantie aan de andere kasten opleggen. Als gevolg van een groeiende externe gerichtheid, met name op de stedelijke economie en het buitenland, hebben vele jongere Anavils en Patidars in de afgelopen decennia het dorp als plaats van vestiging verlaten. Het verhoudingsgewijs veel grotere vertrek van leden van hogere kasten bracht een verdere verschuiving teweeg van de demografische balans naar de lagere kasten. Toch is die verandering in de sociale samenstelling evenmin uitgelopen op verlies aan invloed voor de dominante kaste. De huishoudens daarvan hebben namelijk niet hun grondbezit opgegeven en daarop is hun macht altijd gestoeld geweest. Wat de lokale elite daaraan heeft toegevoegd is het sociale kapitaal verworven bij de behartiging van hun belangen in de buitendorpse sfeer. Zij weten toegang te krijgen tot de instanties van de overheid tot op districtsniveau, hebben zitting in afdelingen van politieke partijen, vormen het kader van religieuze organisaties en maken deel uit van de besturen van cooperaties, scholen, ziekenhuizen en andere maatschappelijke instellingen. Het is een vertegenwoordiging die voordelen en voorrechten oplevert maar uit mijn verslagen van veldwerk zal duidelijk zijn geworden dat zij het beroep van hun dorpsgenoten in de landloze wijken op bemiddeling en voorspraak in vele gevallen onbeantwoord laten. Van het rechtstreeks verlenen van hulp en bijstand is al helemaal geen sprake.

De handelwijze van de dorpselite wekt de indruk te zijn ingegeven door een strategie bedoeld om de landloze huishoudens op te sluiten in een lokaal isolement om op die manier hun vooruitgang te blokkeren en het publieke oordeel over deze onderklasse als een bestand van mensen behept met allerlei defecten te bevestigen. In een uitvoerig opstel over een

moord die is begaan op een Halpati landarbeider door lokale notabelen in een dorp van het Navsari-district heb ik beschreven wat de aanleiding en het verloop van dit incident is geweest, hoe buitenstaanders erop hebben gereageerd en wat de afloop van de rechtsgang is geweest: vrijspraak voor de schuldigen.[22] In twee van mijn vier dorpen van veldwerk, Gandevigam en Bardoligam, is het dorpshoofd een Halpati vrouw die niet kan lezen of schrijven. Hun benoeming was te danken aan het feit dat de zetel van *sarpanch* (dorpshoofd) in deze dorpen aan leden van tribale kasten is voorbehouden. Zij zijn stropoppen voor de vice-*sarpanch*, in het eerste geval een Anavil Brahmaan en in het tweede geval een Kanbi Patidar. Vooral de laatste is berucht om de hardhandige wijze – namelijk met slaan en schoppen – waarop hij Halpatis tracteert die zich met klachten bij hem melden. Hij heeft meerdere malen met de politie te maken gekregen, één keer omdat de mishandelde landarbeider stierf. Maar nooit is hem iets ten laste gelegd. Ik heb N. Patel op zijn beruchte reputatie aangesproken waarop hij mij lachend zei dat mensen die geen rede hebben alleen met tucht in het gareel zijn te houden.

De dag voor mijn aankomst in Gandevigam in januari 2006 was de *mamlatdar,* het hoofd van het onderdistrict, op bezoek geweest om de dorpsraad te informeren over de instructie die uit de hoofdstad was gekomen het BPL-register te sluiten. Nadat eerder tot zuivering van dit bestand was besloten, door daaruit de huishoudens te verwijderen die de *below poverty line*-status ten onrechte zouden hebben gekregen, gelast de laatste oekaze dat aan de lijst geen namen meer mogen worden toegevoegd. De deelstaat van Narendra Modi heeft armoede uit het politieke zicht laten verdwijnen en in de overheidsboekhouding is er dus geen plaats meer voor nieuwe gevallen. Het *Gujarat Human Development Report 2004* bericht dat de omvang van armoede, gemeten naar peil van inkomsten, gestaag is gedaald en aan het einde van de twintigste eeuw (1999-2000) nog geen 13% van de totale bevolking bedraagt.[23] Zo'n prachtige statistiek valt natuurlijk niet verenigen met een dorpsboekhouding zoals van Gandevigam die nagenoeg alle huishoudens van de landloze kaste in het bezit heeft gesteld van een kaart welke hen recht geeft op gesubsidieerd voedsel omdat zij beneden de armoedegrens leven. De discrepantie die bestaat tussen de

22 J. Breman – 'Silencing the voice of agricultural labourers', pp. 51-104, in: *The labouring poor in India; patterns of exploitation, subordination and exclusion.* Oxford University Press, Delhi 2003.

23 *Gujarat Human Development Report, eds.* I.Hirway & D. Mahadevia. Mahatma Gandhi Labour Institute, Ahmedabad 2004.

macro-statistieken en de micro-werkelijkheid lijkt zich eenvoudig te laten oplossen door de registratie van deprivatie en destitutie te staken. Deze bureaucratische ingreep belooft dat in het volgende *Human Development Report* nog mooiere cijfers te lezen zullen zijn. Beleidsrapporten en officiële statistieken roepen een façade van wensdenken op waarachter de werkelijkheid van massale en immense misere schuilgaat.

De procedure van de vergaderingen van de dorpsraad is dat de *talati* als secretaris de agenda vaststelt. De bedoeling is dat de leden op de afgesproken dag en uur naar het kantoor komen om aan het overleg deel te nemen. Maar zo gebeurt het niet. In Bardoligam bijvoorbeeld passeert de *talati* het Halpati dorpshoofd en voert uitsluitend overleg met de vice-*sarpanch,* een Kanbi Patidar. Deze man doet alle correspondentie af, onderhoudt het contact met de overheidsinstanties in het onderdistrict en staat eventuele bezoekers te woord. De vergaderingen van de dorpsraad vinden alleen op papier plaats. De *talati* noteert in het logboek een besluitenlijst en stuurt vervolgens de kantoorbode erop uit om de handtekening of duimafdruk van de leden onder de notulen te laten zetten. Aldus wordt aan alle formaliteiten voldaan nodig om de democratie op het lokale niveau gestalte te geven. In de rapportage van mijn bevindingen heb ik in de voorgaande hoofdstukken herhaaldelijk opgemerkt dat het in de landloze wijken aan organisatie, solidariteit en leiderschap ontbreekt. De kasteraad van de gemeenschap van landarbeiders in Zuid-Gujarat die vroeger binnen en buiten het dorp regelend optrad om geschillen te beslechten en de onderlinge samenwerking te bevorderen is verdwenen zonder dat daarvoor andere vormen van overleg in de plaats zijn gekomen. De staat van fragmentering waartoe de Halpatis als grootste tribale kaste zijn vervallen maakt hen tot gemakkelijk slachtoffers van de lokale machthebbers. Zij zien erop toe dat uit de landloze rijen kandidaten voor het lidmaatschap van de dorpsraad naar voren komen die bekend staan als gezeggelijk en waarvan geen initiatieven te verwachten zijn die tegen het belang van de dominante kaste indruisen.

Joshi heeft onderzoek gedaan naar het functioneren van het *panchayati raj* stelsel in Gujarat. Dit principe van representatie op het niveau van het district, onderdistrict en dorp is hier eerder ingevoerd dan in de meeste andere deelstaten om door decentralisering van bestuur en politiek het democratisch gehalte van de samenleving te versterken. Wat hij beschrijft komt neer op bevestiging van mijn eigen bevindingen. Ter illustratie volgt een passage uit zijn verslag over de gang van zaken in een dorp van Zuid-Gujarat dat niet ver van Bardoligam verwijderd is en daarmee ook grote gelijkenis vertoont. De meerderheid van landarbeiders leeft nog steeds

in onderworpenheid aan een grondbezittende minderheid. De Halpatis hebben bij de laatste verkiezingen geprobeerd een eigen kandidaat naar voren te schuiven voor de functie van dorpshoofd maar de Patidars wisten die poging te verijdelen.

> The opposition candidate, Mr. Bhanabhai Rathod, was an experienced and knowledgeable person and also used to fight for Halapti rights. The Patidars were aware that if Bhanabhai became the Sarpanch they (Patidars) probably might not be in a position to dictate him, hence they put up Naresh Rathod. During the discussion Bhanabhai said that "Naresh is inexperienced and does not know anything about panchayat's functioning. He is mainly interested in his business. Apart from running a grocery shop he also distils country liquor, which is not legal. Our real problems are unemployment, proper minimum wages, and construction of good roads, rooms for school and regularizing our houses which are not on government land. Patidars do not want to solve all these problems because they are against their interest. Patidars believe that if Halpati children get educated then who will work in our field. Somehow they want us to remain under their mercy. Unfortunately, our people are not united and also succumb to the bad habit of liquor. Due to this we are not in a position to assert our rights. Today our children are going to school and get educated but there is no employment available to us. There are five to six Halpati boys in our village, who are graduates and diplom engineers, but they are eking out a miserable life as there is no job. In our area there are many private industries but they do not take our boys. On the other hand there is no vacancy in government. In such a situation they have to work as casual labourer. Most of us work as agricultural labourers in the fields of Patidars and Rajputs, today as per government prescribed rate daily wage is Rs. 50, but we get only 30 to 35 rupees a day." (Joshi 2002:37-8.)[24]

In zijn commentaar op de voorgestelde wetgeving trok Dev lering uit de ervaring opgedaan met het *Employment Guarantee Scheme* dat vanaf de vroege 1970s in Maharasthra in praktijk is gebracht. De positieve uitkomst ervan had niet alleen betrekking op de economische facetten ervan zoals daling van de werkloosheid, stijging van de inkomsten van de deelnemende

24 S. Joshi – *A study on inclusion of excluded communities for social cohesion through the panchayati raj in Guajarat: a case study of Surat district.* Centre for Social Studies, Surat 2002.

huishoudens en een opwaartse druk op de lonen van landarbeiders. Dev wees erop dat daarnaast ook de politieke slagkracht van de rurale armen groter is geworden. Ik aanvaard zijn argument maar met het voorbehoud dat een minimum aan sociaal- politieke ruimte een noodzakelijke voorwaarde is om zo'n programma met succes te lanceren. Dev en Hirway willen de dorpspanchayat aanwijzen als een platform om de doelgroepen zeggenschap te geven in de uitvoering van publieke werken en hen dichter bij het pakket van sociale voorzieningen te brengen. Afgaande op mijn bevindingen in Zuid-Gujarat voorspel ik dat deze interventies die aan de uitsluiting van landloze huishoudens een einde belooft te maken zal stuiten op de onverschilligheid van locale autoriteiten en de tegenwerking van de dorpselite. Voor de pleitbezorgers van druk van onderop is dit een dodelijke coalitie van krachten. De dominante kasten van grondbezitters beseffen maar al te goed dat vermindering van de kwetsbaarheid van de kasten aan de onderkant van de dorpseconomie hun machtspositie zal aantasten. 'De Anavils/Patidars willen niet dat we vooruitkomen' was wat de Halpatis in alle veldwerkdorpen mij keer op keer voorhielden. Hoe staat het met andere stakeholders, zoals vakbonden en non-gouvernementele organisaties, die als belangenbehartigers optreden van mensen die zelf hun stem niet kunnen laten horen? Het antwoord op die vraag biedt mij de gelegenheid stil te staan bij de rol van de civiele maatschappij.

Interventies van maatschappelijke belangenorganisaties

Er kan geen twijfel over bestaan dat zonder grote en aanhoudende druk, zowel van buitenaf als onderop, de overheidsmachinerie niet bij machte is en wil zijn om een sociaal vangnet aan te brengen en te effectueren nodig voor succesvolle armoedebestrijding. Uit teleurstelling over het onvermogen van de staat en het uitvoerend apparaat daarvan om de economische groei ten goede te laten komen aan de massa's van minbedeelden hebben velen hun hoop gevestigd op non-gouvernementele organisaties die de opdracht en het daarbij behorende mandaat krijgen om de insluiting te bewerkstelligen van de armen in de verdeling van de spoils van ontwikkeling. Enkele voorstanders van deze aanpak zijn geneigd de lof van het particuliere initiatief te zingen en tonen zich voorstanders van vrije marktwerking al was het alleen maar uit verzet tegen een protectionisme waarvan de bureaucratische klasse meer dan de bevolking als geheel heeft

geprofiteerd.[25] Andere pleitbezorgers uit deze hoek nemen een meer gematigde houding aan en werpen zich op als zaakwaarnemers van belangen die in het publieke domein onvoldoende aandacht krijgen. Verder zijn er de sociale activisten die op zoek gaan naar een achterban om het maatschappelijk bestel te transformeren. Het scala van maatschappelijke organisaties is te groot om recht te doen aan alle variëteiten terwijl het vaak ook mengvormen betreft die meervoudige doeleinden dienen. Gujarat geniet bekendheid als een deelstaat waar deciviele maatschappij zich al vroeg heeft doen gelden met initiatieven die emancipatoir zijn gericht. Het maatschappelijk klimaat lijkt een goede voedingsbodem te zijn geweest voor de stichting van vele honderden non-gourvernementele organisaties die aan onvrijheid, discriminatie en achterstelling een einde willen maken. In het licht van die traditie is het opmerkelijk dat gedurende de afgelopen halve eeuw in de dorpen van mijn herhaald veldwerk, op één uitzondering na, geen enkele non-gouvernementele organisatie actief is geweest om de de grootste tribale kaste van landarbeiders te steunen in hun strijd voor een beter bestaan.

De Halpati Seva Sangh heeft al die jaren het monopolie gehad in de vertegenwoordiging van *civic society* onder het rurale proletariaat van Zuid-Gujarat. Op het ontstaan, aanpak, activiteiten en uitwerking van deze vrijwillige associasatie ben ik in de verslaglegging van mijn onderzoek regelmatig en uitvoerig ingegaan. Dit maakt het mogelijk met een summier overzicht te volstaan. De kernvraag die ik daarbij stel is of deze sociale beweging ooit door Mahatma Gandhi gestart haar belofte van economische vooruitgang en sociale emancipatie heeft weten te verwezenlijken. Bij het opmaken van de balans na een halve eeuw kan de conclusie niet anders luiden dat deze Gandhiaanse missie van opheffing heeft gefaald, schromelijk en op alle fronten. Het begin was meteen al weinig bemoedigend. De leiding van de nationalistische beweging was doordrongen geraakt van de noodzaak om de plattelandsbevolking voor haar streven te winnen. In die context schaarde Gandhi zich achter het protest van de dominante boeren in Bardoli tegen de verhoging door de koloniale overheid van de grondbelasting. In de campagne die hij op gang bracht kon het bestaan van het stelsel van onvrije arbeid niet verborgen blijven dat aan de beoefening van de landbouw ten grondslag lag. Op zijn rondtocht door de streek in het begin van de 1920s reageerde de vader van de natie

25 Als exponent van die richting beschouw ik Kishwar die in een aantal opstellen getuigt van haar bekering tot het neo-liberale geloof. M.P. Kishwar – *Deepening democracy; challenges of governance and globalization in India.* Oxford University Press 2005.

geschokt op de informatie van de grondbezitters dat de landlozen, toen nog Dublas genoemd, tot een categorie van *Untermenschen* behoorden die bij de opgave van de populatie niet werden meegeteld. Gandhi onderbrak zijn eerste campagne van burgelijke ongehoorzaamheid en bij de hervatting ervan in 1928 droeg hij zijn medewerkers op een breed opgezet programma van sociaal werk te beginnen om de landloze onderklasse tot volwaardig burgerschap op te voeden. Duidelijk tegen de zin van Sardar Patel in bleef Gandhi vasthouden aan deze beschavingsmissie. Het stelsel van gebonden arbeid, zo leerde hij, was onwaardig voor zowel landarbeiders als hun meesters. Deze laatsten beroofden zichzelf van gevoelens van menselijkheid, compassie en solidariteit met hun in armoede en onwetendheid levende dorpsgenoten.

Op het platteland rondom Bardoli en later in heel Zuid-Gujarat bleven na het vertrek van Gandhi geestverwanten van hem achter die zich de emancipatie van de tribale kasten ten doel stelde. De Halpati *Mahajan* in 1946 gesticht werd het platform voor een netwerk van *ashrams* van waaruit het sociaal werk plaatsvond. Onder de voorzitter Jugatram Dave, een vertrouweling van Gandhi van het eerste uur, trad Arvind Desai als secretaris aan. Hij was nog maar een jonge man, zoon van een sociaal activist uit de Gandhiaanse school, en lid van de dominante kaste der Anavil Brahmanen. In het aanvankelijk nog bescheiden programma van activiteiten stond scholing voorop. De *ashrams* waren kostscholen waarop de leerlingen niet alleen leerden lezen en schrijven maar ook spinnen en weven. Onderricht in het klassieke Gandhiaanse repertoire ging vergezeld van het propageren van hygiëne, regelmaat en ordelijkheid als middelen tot bevrijding van allerlei gewoontes en praktijken die de Halpatis in tribale achterlijkheid gevangen hielden. Het zingen van stichtelijke liederen paste in de hindoeisering van de leefwijze der kinderen. Daarachter ging een kastebesef schuil dat de doelgroep een plaats aan de onderkant van de sociale hierarchie toewees. Het brengen van verandering in de enorme kloof die gaapte tussen landlozen en grondbezitters, tussen hoge en lage kasten, kostte nu eenmaal tijd. Dit moment van genade kon alleen aanbreken door geduld te betrachten en geen instant inwilliging te verwachten van de aanspraak op lotsverbetering, hoe gerechtvaardigd die ook was. Deze boodschap ging vergezeld van de aanmaning correcties aan te brengen in het eigen gedrag zoals de tering naar de nering te zetten. De oprichting van de *Surat Jilla Halpati Seva Sangh* in 1961 stelde zich ten doel het beschavingswerk met nog meer elan voort te zetten. De *Congress*-overheid had te kennen gegeven tot royale financiële steun bereid te zijn. Ter gelegenheid van de tweede verjaardag van de organisatie

hield Morarji Desai, de Congress-veteraan die nu minister of finance in de centrale overheid was, voor een gezelschap van een paar honderd genodigden een toespraak in een boomgaard bij het dorp Sarbhon. Sociale werkers, herkenbaar aan hun *khadi*dracht en *Congress*-cap, vormden het grootste deel van het gezelschap en zij reageerden enthousiast op wat de hoge gast te zeggen had. Maar over hun hoofden richtte hij zich tot de opgetrommelde Halpatis die helemaal achteraan stonden en in alle toonaarden zwegen, als om duidelijk te maken dat dit niet hun partijtje was. De teneur van zijn preek vatte ik in mijn dagboek als volgt samen.

> The *hali* system, he said, arose out of the loans contracted by the Halpatis for their marriages, and the system was maintained by their partiality for liquor. He called on them to free themselves from their bondage by avoiding indebtedness in future, and by abandoning bad habits, particularly drinking. The total amount of land was insufficient to allow Halpatis to profit from land reform. Therefore he counselled them to ask for higher wages. However, they were not to go on strike or even stage go-slows, since by doing so they would not only harm the farmers but also themselves, and he urged his audience to have patience and not to listen to agitators, but to put their trust in the Congress Party. (Breman 1985:146-7.)

De H.S.S., die zich bij de oprichting met nadruk niet een vakbond maar een organisatie voor sociaal werk noemde, had een voorhoede van vrijwillige activisten. Uit hun namen valt af te leiden dat ongeveer de helft afkomstig was uit de grote grondbezittende kasten: 12 Anavils en 12 Patidars. De doelgroep zelf leverde slechts een kwart van hen (11 van de in totaal 48). Toelating tot dit kader was afhankelijk van de volgende criteria van geschiktheid: het dragen van *khadi* (ruw gesponnen en geweven katoen) , onthouding van alcohol, ervaring in de omgang met Halpatis gedurende ten minste vijf jaar, een jaarlijkse bijdrage van een dagloon en van de productie voor een dag van handgeweven draad. Naast twee donoren voor het leven, waarvan Morarji Desai er een was, telde de bond 7.723 gewone leden die geacht werden 10 *paise* (cent) per jaar te betalen. Tien jaar later zou het ledental tot bijna 20.000 Halpatis zijn gestegen, een fictief cijfer genoemd om de indruk van een massabeweging te wekken. In naam was de H.S.S. een vereniging maar het contributiebedrag kwam uit de centrale kas die nu goed gevuld was met overheidsgeld. De ruime subsidieverstrekking maakte het mogelijk alle overheadkosten zoals stafsalarissen e.d. te betalen en bovendien in alle hoofdplaatsen van

onderdistricten met een hoog percentage Halpatis onder de bevolking bijkantoren te openen om leiding te geven aan het opheffingswerk in de omliggende dorpen. De prijs voor deze subsidies werd graag betaald: de mobilisatie van de Halpatis tot een solide kiesbank voor de *Congress Party*. Naast scholing kwam huisvesting als een belangrijk punt op de agenda te staan. De activisten die nu gesalarieerde krachten waren geworden oefenden druk uit op de dorpsraden en lokale bureaucratie uit grond aan de landlozen ter beschikking te stellen voor de bouw van huizen. De kolonies die dank zij hun bemiddeling tot stand zijn gekomen liggen doorgaans ver buiten de dorpskern, op slechte, oneven terreinen die moeilijk bereikbaar zijn en lange tijd van de meest elementaire voorzieningen verstoken zijn gebleven. Op die manier hebben de sociale werkers van Gandhiaanse huize, zonder zich van deze consequentie bewust te zijn, in feite bijgedragen aan de marginalisering van het rurale proletariaat.

Al in 1974 schetste ik een portret van de voorman van deze sociale beweging waarin ik zijn autoritaire gedrag laakte.[26] De H.S.S. werd met ijzeren hand door hem geleid en jonge Halpatis die op grond van gebleken verdiensten na hun scholing een aanstelling kregen als onderwijzer in een van de *ashrams* moesten vooral niet de indruk wekken ambities tot leiderschap te koesteren. Dat alleen al was voldoende om hen de laan uit te sturen. Onder verwijzing naar deze *top-down*-benadering kwalificeerde ik Arvind Desai als een typische *dhaniyamo*, een Anavil meester die volstrekte loyaliteit eiste en geen eigen initiatief, laat staan tegenspraak duldde. Op afstand zagen de landarbeiders toe en onttrokken zich aan de directieven die van bovenaf kwamen. Zij vertoonden niet de minste neiging om blindelings de man te volgen die zich tot hun leider had uitgeroepen.

Armoedebestrijding leek tot een belangrijke beleidsprioriteit te zijn verheven nadat Indira Gandhi aan de macht was gekomen. Haar afdanking in 1972 van de oude, conservatieve garde, waartoe ook Morarji Desai behoorde, leidde tot een splitsing in de Congress Party. Het was vanaf het begin zonneklaar dat de landloze massa zich achter Indira schaarde die de uitbanning van armoede (*garibi hatao*) tot inzet van de verkiezingen maakte. Tot de dag van vandaag geniet *Mataji* in het Halpati milieu de reputatie van een politicus die de zijde had gekozen van de arme, subalterne massa. Wanneer zij niet heeft gedaan wat zij beloofde dan ligt de oorzaak vanuit de perceptie van haar volgelingen in de weerstand van de gevestigde belangen. Die verhinderen nu eenmaal elke poging om vooruitgang voor

26 J.Breman – 'Mobilisation of landless labourers; Halpatis of south Gujarat', *Economic and Political Weekly*, vol. IX, 1974: 489-96.

de achterblijvers tot stand te brengen. In Zuid-Gujarat was Jinabhai Darji de politicus die zich tot woordvoerder van de tot zwijgen gebrachte massa opwierp. Hij steunde Indira Gandhi en trad op als haar vertegenwoordiger in de strijd om de macht die de Congress-gelederen verdeelde. Jhinia kwam als winnaar daaruit naar voren en maakte zich tot tolk van een meerderheid die tot dan had gezwegen. Als spilfiguur in de nieuwe koers die de armen leniging van hun nood in het vooruitzicht stelde haalde de prominente hervormer zich de haat van de grondbezitters op de hals. Op hem ontlaadde zich alle rancune die tegenover Gandhi veel moeilijker konden worden geuit. In de woorden van een Patidar boer:

> It was Gandhi's instigations that has made the Dublas braver and defiant now. Otherwise, in Gaekwadi, if the Dublas tried to disobey even a little, we used to cut them into pieces and bury them in the ground. Dublas were under our foot, but this Gandhi pulled them in the Indpependence struggle and made them fight against us, the benevolent care-takers of ignorant Dublas. Now, today they are stuck into worst economic conditions. Jhinia's instigations abolished *halipratha* and today they are rotting on daily wage system. They are getting twenty times less than what they got as a *hali* to a farmer like me. Today they are without employment. Now, they are waiting for our land to be distributed to them as Jhinia has promised them in return of their votes. (Patel 1982:10.)[27]

Zonder de doelstellingen van een sociale welzijnsbeweging op te geven ging de H.S.S. zich geleidelijk meer als een ontwikkelingsorganisatie gedragen. Door zich als zodanig te presenteren konden fondsen geworven worden van internationale instellingen en grote donors voor n.g.o. activiteiten. Om de nieuwe generatie Halpatis in staat te stellen een alternatief voor landarbeid te vinden werden cursussen voor ambachtelijke training gehouden voor leerlingen die de *ashram* school hadden doorlopen. Onder toezicht van geschoolde vaklieden leerde een geselecteerd aantal gegadigden zich bekwamen in kleermaker, metselaar, diamantslijper en chauffeur van auto en truck of nam rijlessen om een rijbewijs te behalen. Verder was de leiding zich ervan bewust dat contact met de achterban in de dorpen onderhouden moest worden door in de landloze wijken voorposten aan te wijzen. De taak van de voormannen op het lokale niveau

27 P. Patel – *Impact of irrigation on power relations in a village; a case-study of Tundi.* Paper published by Centre for Social Studies, Surat 1982.

was aan de activiteiten bekendheid te geven en de bewoners op te roepen naar bijeenkomsten te komen waarop zij door buitenstaanders, meestal Congress-politici, werden toegesproken. Bij hen thuis kwam ook een kist met de meest gebruikte medicijnen te staan om uit te reiken aan Halpatis die met ziekte of kwalen behept waren. Deze faciliteit moest voorkomen dat zij naar de *bhagat* zouden gaan. Van deze traditionele medicijnman wilde de H.S.S niets weten want die gold als representant van de tribale cultuur die de beschavingmissie in de weg stond. Om dit hele scala van activiteiten te ondernemen en door middel van de opening van bijkantoren de actie radius tot heel Zuid-Gujarat te vergroten was behalve veel geld ook een omvangrijke staf nodig. Tegenover de *Swaraj ashram* in Bardoli kwam in 1980 een groot kantoorgebouw gereed. Morarji Desai, die inmiddels naar de Janata Party was overgelopen, verrichtte de opening. Als zo vele Gand-hiaanse veteranen had hij zich tegen Indira Gandhi gekeerd. Aan de finale van zijn politieke carriere stond Desai korte tijd als prime minister aan het hoofd van een nationale regering waaraan de grondbezitters uit haat tegen de Congress Party hun steun gaven. De landarbeiders bleven deze partij juist trouw omdat de leidsvrouw ervan hen plechtig verlossing uit armoede had toegezegd. De zwenkende koers van deH.S.S – de leiding ervan maakte een andere keuze dan het lagere kader – betekende dat de sociale beweging alle politieke geloofwaardigheid verloor. In het dagboek van mijn toenmalig onderzoek schetste ik de verwarring en ontgoocheling die zich van Arvind Desai meester had gemaakt.

> A.D. has withdrawn into his office and from there manages a number of projects for which he obtains financial support from an international organization. The last time I met him, in the spring of 1981, he had lost his earlier elan. He has no political ambitions any more, but no ideals either, he gave me to understand. Under his leadership the organization has acquired a markedly bureaucratic character. (Breman 1985:422.)

Bij het overzicht van de groeiende range aan activiteiten door de H.S.S ontplooid moet ook vermeld worden wat stelselmatig achterwege is gelaten. Dat is de mobilisatie van de landarbeiders om hun aanspraak op minimum lonen kracht bij te zetten of pressie op overheid en politiek uit te oefenen voor het scheppen van werkgelegenheid. Jugatram Dave gaf toe aan de aandrang lid te worden van het comite dat in 1966 voorstellen deed over de invoering van een mimimum landarbeidersloon. Samen met een andere Gandhiaanse activist die tot de *Majoor Mahajan Sangh* in Ahmedabad werd de voorzitter van de *Halpati Seva Sangh* geacht de

belangen van de landarbeiders te vertegenwoordigen. Nergens in het rapport gaven zij blijk van een afwijkende mening en beiden gingen zonder protest akkoord met de vaststelling van de minimum tarief dat ver beneden het niveau van een rechtvaardig loon bleef.[28] Zoals al eerder gememoreerd gaf de organisatie bij haar oprichting te kennen geen vakbond te willen zijn. Dat hing samen met een idelogische stellingname die zich kantte tegen de behartiging van de belangen van slechts één partij. In de Gandhiaanse benadering moesten geschillen worden opgelost door naar een compromis te zoeken en zo de harmonie te herstellen die verloren dreigde te raken. Verzoening van tegenstellingen tussen kasten en klassen was een *Leitmotiv* van de beweging en in bij het oplopen van de spanningen tussen partijen traden de sociale werkers als arbiters op die geweld onder alle omstandigheden afwezen. Bij het uitbreken van conflicten – de uitroeping van een werkstaking voor hoger loon en van gevechten met grondbezitters of hun huurlingen wanneer Halpati mannen of vrouwen gemolesteerd waren – repten zij zich naar de plaats van onheil om daders en slachtoffers te pacificeren en elk vertoon van militantie onmiddellijk te dempen. Van zulke incidenten heb ik herhaaldelijk verslag gedaan[29] en daaruit geconcludeerd dat deze bemiddeling de emancipatie van de Halpatis eerder heeft vertraagd dan bevorderd. Nogmaals kom ik terug op mijn eerdere opmerking dat de sociale werkers van de H.S.S. het kastebesef van hun doelgroep een halve eeuw lang hebben aangescherpt zo niet gecreëerd. Dat gebeurde door hen als halfweg-Hindoes een plaats aan de onderkant van deze hiërarchie aan te wijzen. Het stimuleren van het klassebewustzijn daarentegen gold in de Gandhiaanse leer als verwerpelijk en zondig. Er is geen reden om in het licht van de latere gebeurtenissen terug te komen op deze zienswijze waarvan ik al direct na afsluiting van mijn eerste veldwerk blijk gaf (Breman 1974:258).

Tot de typische Anavil eigenschappen van Arvind Desai behoort dat hij geen blad voor de mond nam en in zijn publieke peroraties de onderdrukking en uitbuiting door de grondbezitters van de landarbeiders hekelde. Toen hij het weer eens had gewaagd de Patidars te kapittelen werd hij door jongeren uit deze dominante kaste, studenten aan het college van Bardoli, uit zijn huis gehaald. De kleren werden hem van zijn lijf gerukt en naakt moest hij door de straten lopen als teken van hoon en vernedering (Breman 1985: 393-4). De verguizing die hem ten deel viel

28 Report of the minimum wages advisory committee for employment in agriculture. Ahmedabad 1966.
29 O.a. in *Wage Hunters and Gatherers* 1994: 318-23.

heeft evenwel niet kunnen verhinderen dat de Halpatis cynisch reageerden op stichtelijke preken van hun leidsman en diens geestverwanten met als strekking dat hun achterstelling uit eigen falen voortkwam.

> At an election meeting which I attended in 1977 in a Halpati colony, one of those present asked, in an ostensibly naïve way: 'how is it that we get no further? Morarji himself told us here that the Janata lot have the best of intentions because they are followers of Gandhi. And Congress has already governed a long time in the name of the poor, but we are still as poor as ever. Does the cause lies with ourselves, then?' (Loud laughter). (Breman 1985: 421.)

Ook in mijn laatste ronde van veldwerk heb ik niet nagelaten om de baas van de H.S.S te ondervragen wat zijn oordeel is over de toestand zoals die nu bestaat. Arvind is nu een man op leeftijd en vertelde me alle hoop te hebben opgegeven nog tijdens zijn leven de lotsverbetering mee te maken van de mensen voor wie hij zich in zijn lange loopbaan heeft ingezet. Hij verwijt de BJP-regering van Narendra Modi hem niet in staat te stellen zijn werk af te maken. Toen deze *hindutva* politicus van de harde lijn in Gujarat aan de macht kwam, in de ogen van de dominante grondbezitters als een waardig opvolger van Sardar Patel, heeft hij alle subsidies ingetrokken voor het sociale welzijnswerk dat de H.S.S verricht. De overheidsfondsen zo royaal gegeven zijn immers gebruikt voor een massa die door de jaren heen de Congress partij trouw is gebleven? In het programma van activiteiten zijn eigenlijk alleen de scholen over gebleven en de financiering daarvan kost grote moeite. Bovendien ontstaat dan het volgende probleem want er is geen werk voor de gealfabetiseerde jongeren. Bij mijn bezoek in 1995 trof ik een nieuw naambord op de deur aan: *Rural Labour Association*. Maar de baas ervan erkende dat daarachter weinig schuilging. De grote staf die het H.S.S bevolkte is verdwenen en in zijn kamer nam ik met Arvind de uitkomst van een halve eeuw sociaal activisme à la Gandhi door. Inderdaad, de oogst is mager. Maar, zo verdedigde hij zich, dat ligt behalve aan de koppige weigering van de boeren om het miminimum loon te betalen ook aan het laakbare gedrag van de Halpatis zelf. Immers, drankverslaving houdt hen arm en achterlijk. Tegenwoordig is het zo dat zelfs vrouwen drinken en ook kinderen beginnen dit op steeds jongere leeftijd te doen. Bijgeloof tiert nog welig in het landloze milieu en Arvind geeft me een brochure mee waaruit Halpatis kunnen leren hoe de weg uit de tribale duisternis naar het licht van beschaving te vinden.

Bij onze ontmoeting in 2005 vraagt hij wat ik van de uitwerking van de H.S.S in mijn dorpen van veldwerk heb gemerkt. Ik probeer zo omfloerst mogelijk te antwoorden dat dit weinig tot niets is geweest. In Gandevigam woont B. die een aantal jaren activist is geweest in dienst van de H.S.S. Hij opereerde vanuit een bijkantoor dat in de stad van het onderdistrict werd geopend. De sluiting ervan volgde omdat het budget voor de huur was uitgeput. B's taak bestond uit drankbestrijding, het propageren van onderwijs en verzoeken bij de overheid in te dienen voor de bouw van huizen. In Chikhligam is een kostschool van de H.S.S gevestigd waar ik tijdens mijn verblijf onderdak vond. Een bord aan de ingang vermeldt de naam van de organisatie en hoewel alle leerlingen tribale kinderen zijn is geen van hen Halpati. Die mogen namelijk alleen naar de dorpsschool. Het schoolhoofd is betrapt op verduistering van voorraden meel en olie waarmee het middagmaal wordt bereid dat de kinderen krijgen. Na klachten van ouders is hij nu tot onderwijzer teruggezet. In Atulgam heeft het aan elke presentie van de H.S.S ontbroken, maar nog opvallender is dat dit ook voor Bardoligam geldt. Dit dorp ligt op korte afstand van Bardoli stad en midden in de streek waar Gandhi en zijn discipelen hun opheffingswerk ooit zijn begonnen.

De bemoeienis van de civiele maatschappij met het rurale proletariaat, zo concludeer ik, is uitermate gering gebleven en de staat van dienst van de sociale beweging die zich in Zuid-Gujarat aan het hoofd ervan stelde is mager en misschien zelfs contra-productief geweest. Dit kritisch oordeel wordt niet veel positiever door de rol van vakbonden ter sprake te brengen. Zoals bekend komt georganiseerde collectieve actie van enigszins duurzame aard in het brede, onoverzichtelijke landschap van de informele sector landschap betrekkelijk weinig voor. Toch blijft het opmerkelijk dat de grootste werkende klasse die India telt, de enorme landarbeidersmassa, in grote delen van het land verstoken is gebleven van de representatie van haar belangen in de politiek-economische arena. In de laat-koloniale tijd mislukte de aanzet daartoe in Zuid-Gujarat niet in de laatste plaats omdat Gandhiaanse activisten zich met grote felheid tegen deze opening aan de linkerzijde verzetten.[30] Een aantal Congressleiders, waaronder Jhina Darji, richtte in 1977 De *Khet Vikas Parishad* op die echter als voornaamste doel het winnen van stemmen voor de Congresspartij had. Mobilisatie van landarbeiders voor lotsverbetering bleef uit. Naar

30 Hoe en waarom is het onderwerp van een historische studie die ik bij wijze van inleiding op het verslag van mijn comtemporain veldwerk heb geschreven. J. Breman – *Labour bondage in West India from past to present*. Oxford University Press, Delhi 2007.

aanleiding van de gespannen situatie die op dat ogenblik in Bardoli bestond volstond het jaarverslag met de uitspraak dat 'those who believe in the struggle for social justice by violence will find fertile ground here. Khet Vikas Parishad, which believes in creating social justice by Gandhian means, will have a difficult time here to pass the test.[31] Voor het overige hebben Halpatis weinig met vakbonden van doen gehad. Zij kwamen ermee in aanraking als losse arbeiders in ongeregelde dienst in kleine werkplaatsen en fabrieken in Bilimora of Navsari. Onder mijn informanten in Gandevigam en Chikhligam zijn er die zich als leden van bonden opgaven in de hoop dat hun tijdelijke in een vaste aanstelling zou worden omgezet. Dat geluk is slechts weinigen beschoren geweest. Vaak vallen zij in handen van leiders die de vakbond als ondernemers runnen door hun leden voor eigen gewin te gebruiken en zich te laten omkopen om niet in de eisen, al of niet met een korte staking onderstreept, te volharden. Wat beter leek het aanvankelijk de Halpatis uit Atulgam te vergaan die een aanstelling als fabrieksarbeider bemachtigden. Het waren er slechts enkele tientallen maar voldoende om in de landloze wijken de hoop op lotsverbetering gaande te houden. Zij traden toe tot vakbonden die aanspraak maakten op de bestaande wetgeving die arbeiders in de formele sector van een fatsoenlijk loon verzekerde, tegen ontslag en andere risico's beschermde en sociale voorzieningen verschafte die de waardigheid van het bestaan vergrootte. Tot de politiek van informalisering aan hun betrokkenheid in collectieve actie een einde maakte en hen opnieuw van deze verworvenheden uitsloot. Voor altijd?

Een geest van opstandigheid

Wat ik vooropstel is de aanspraak die de Halpatis maken op het recht om in waardigheid te leven en te werken. Hun houding kenmerkt zich door een morele verontwaardiging een beloning voor hun arbeid te krijgen die hen belet de meest minimale dagelijkse behoeften te bevredigen en al helemaal niet de uitgaven te doen nodig om de hoogtepunten en dieptepunten van de levenscyclus te markeren. De omzetting van een loon dat in natura placht te worden verstrekt en door geleidelijk door cash is vervangen gebeurde op een manier die geen rekening houdt met de stijgende kosten van levensonderhoud. De schuld die onvermijdelijk uit het bestaanstekort voortvloeit houdt hen in afhankelijkheid gevangen. De omslag naar een geldeconomie heeft tot vervreemding tussen grondbezittters en landarbeiders geleid die ik in een eerdere studie als volgt samenvatte.

31 Khet Vikas Parishad Administrative Report. Ahmedabad 1 February 1978: 42.

> Growing consciousness among the landless has aroused the farmers' wrath. In the past the local landless were simply there, all the time at the beck and call of the Patidars (or Anavils), in exchange for which they had the right to a guaranteed subsistence. Labour had to be maintained at the behest of the employer, but was not something that had to be paid for. The dependent workforce, which was once not much more than an extension of the landowners' households, now emphasizes its independence and tries as far as possible to behave in an appropriate manner. This indicates a fundamental change in the interpretation of labour value. The farmers are reluctant to accept this change, which they themselves have created by ushering in a capitalist mode of production, because they rightly perceive this as an undermining of their social dominance. (Breman 1985:338-8.)

Gaat achter de onvrede van de landarbeiders een verlangen schuil naar een beter verleden dat verloren is gegaan? Zeer zeker niet. In zulke uitspraken klinkt ongenoegen door over de toestand nu maar zij mogen niet worden uitgelegd als nostalgische uitingen over de tijd van weleer. De voorstelling van *halipratha* als een harmonische arbeidsverhouding, het bestaan van een warme band van wederzijdse genegenheid en bijstand tussen huishoudens van grondbezitters en landlozen, is een mythe. In die constructie van een patroon-client verhouding zijn de genereuze en affectieve trekken die meester en knecht verbonden op een overdreven wijze weergegeven. Jugatram Dave, een naaste medewerker van Gandhi aan wie de leidsman van de onafhankelijkheidsbeweging in de 1920s het opheffingswerk onder de tribale bevolking toevertrouwde, wees in zijn monografie over dit arbeidstelsel op de aanhankelijkheid die de *hali* zijn *dhaniyamo* toonde. Het respect dat de laatste genoot straalde op zijn client af en deze deelde ook in het aanzien waarop zijn patroon aanspraak kon maken. Die sfeertekening paste in een typering van een betrekkelijk gesloten dorpseconomie die wel op ongelijkheid in macht en eigendom was gebaseerd maar waarin toch gemeenschappelijke belangen vooropstonden. In mijn eerste veldwerkstudie heb ik mij nadrukkelijk van die interpretatie gedistantieerd. In mijn analyse noemde ik patronage èn uitbuiting als kenmerkend voor de verhouding tussen meester en knecht (Breman 1974). Dave zelf was het niet ontgaan dat er nog een andere dimensie was in de verhouding tussen grondbezitters en landarbeiders die hij evenwel niet kon aangeven met de term uitbuiting omdat daarvoor in de Gandhiaanse ideologie geen plaats was ingeruimd. Hij wees erop dat de landarbeiders deden wat de boeren als verraad beschouwden,

namelijk collaboratie met de koloniale autoriteiten. Zij verleenden handen spandiensten uit haat tegen hun meesters.

> On the occasion of confiscation of the property of landowners, no one from this class was available to the government to carry away their belongings. But at this time it was very easy to use Halpatis as instruments by instigating their bitterness towards landowners (Dave 1946: 35-6).[32]

Het is een episode uit de Bardoli *satyagraha* die uit de hagiografie van deze beweging zorgvuldig is verwijderd. Daarin wordt onwrikbaar vastgehouden aan het beeld van eenheid tussen alle leden van de dorpsgemeenschap. Hoe onjuist dat toen al was kan ook afgeleid worden uit het rapport van twee koloniale ambtenaren waarin melding gemaakt wordt van stakingen die in verscheidene dorpen waren uitgebroken om kracht bij te zetten aan de eis tot loonsverhoging. In hun opsomming wordt onder andere Bardoligam genoemd (Broomfield and Maxwell 1929).[33] Mijn Patidar-informanten ter plaatse wilden niets van dit verhaal weten dat zo duidelijk strijdig was met hun bewering van de pais en vree die in het verleden zou hebben bestaan. De Halpatis van nu weigeren die lezing te bevestigen en in antwoord op mijn vraag waarom de nieuwe generatie niet meer als knecht in de huizen van de leden van de dominante kaste willen werken zei een bejaarde landarbeider dat de jongeren van nu weigeren hun rug te buigen in het huis van een Patidar. Hij bedoelde dit zowel in letterlijke zin, gehurkt de vloer te vegen naast andere huishoudelijke karweitjes die bukken noodzakelijk maken, maar ook in overdrachtelijke zin door werk te vermijden waaraan het odium van afhankelijkheid kleeft.

In de verklaring voor het verdwijnen van het *hali*stelsel wordt de rol van buitenstaanders benadrukt. Naar mijn mening komt die zienswijze neer op een overbelichting van de bemoeienis van *civic society,* in het bijzonder het optreden van de Gandhiaanse activisten die op beëindiging ervan aandrongen, en het onwettig verklaren ervan door de overheid onder druk van internationale conventies die zich tegen onvrije arbeid uitspraken. Ik ben geneigd een veel groter gewicht toe te kennen aan de oplopende druk van binnenuit. Om te beginnen de grondbezitters die tot de conclusie waren gekomen dat het in dienst nemen van vaste arbeiders, met de verplichting om ook in de stille tijd in hun levensonderhoud te voorzien,

32 J. Dave – *Halpati mukit; halipratha ane mukitdani hilachal.* Ahmedabad. 1946.
33 Broomfield, R.S. & R.M. Maxwell – *Report of the special enquiry into the second revision settlement of the Bardoli and Chorasi talukas.* Bombay 1929.

veel duurder was dan gebruik te maken van dagloners die al naar gelang de behoefte van het moment gehuurd konden worden. In niet mindere mate probeerden landarbeiders aan een regime te ontsnappen dat hen in afhankelijkheid gevangen hield en afbreuk deed aan hun waardigheid. Hun uitgesproken voorkeur ging uit naar vrije arbeid zij het op andere condities dan zij kregen. Een fatsoenlijk loon, geregelde tewerkstelling en aanspraak op een status van gelijkberechtiging in plaats van subordinatie bleven hen ontzegd.

Kronieken uit het verleden zijn er weinig en bovendien gekleurd met een bias die uitgaat van een verinnerlijking van onderwerping. Zonder dit met preciese gegevens te kunnen staven acht ik het twijfelachtig dat de Halpatis ooit hun lot dociel hebben aanvaard. Het portret van de dankbare, trouwe knecht is een werkgeversmythe. In de plausibiliteit van dit sceptisch oordeel voel ik mij gesteund omdat de landlozen evenmin tot dociliteit zijn vervallen toen hun overtolligheid in het agrarisch regime kwam vast te staan. De klachten over hun geringe arbeidsproductiviteit en een houding die van werkonwilligheid getuigt zijn moeilijk te weerleggen. Het arbeidsregime is niet alleen onrechtvaardig maar gaat bovendien met een slijtage gepaard die de fysieke kracht en mentale weerbaarheid van de landlozen aantast. Mensen die in een chronische staat van ondervoeding leven kunnen geen volwaardige arbeidsprestatie leveren en zijn bevattelijk voor allerlei kwalen die hun kwetsbaarheid vergroten. Het ernstige bestaanstekort dat hun leefwijze kenmerkt roept bovendien verschijnselen van verpaupering op die aan de neerwaartse spiraal bijdragen. Het uit zich bijvoorbeeld uit, thuisblijven, een grillig verstek laten gaan wegen klachten van fatigue. Niet op zoek gaan naar werk buiten de landbouw en het dorp. De beschikbaarheid is passief: wie emplooi voor me heeft kan me komen halen. Verpaupering blijkt verder uit drankverslaving waaraan mannen en vrouwen, volwassenen en kinderen lijden. Behalve dat het een enorme aanslag betekent op de karige inkomsten is het ook een indicatie voor verlies aan controle op een geregelde gang van zaken. Inherent aan verpaupering is ten slotte het veelvuldig voorkomen van ruzie, al of niet met geweld gepaard gaand. Niet alleen met buren maar ook tussen leden die van het zelfde huishouden deel uitmaken. De woede en frustratie die aan dit *Lumpen*-gedrag ten grondslag liggen ontladen zich op degenen die het meest kwetsbaar zijn: vrouwen, kinderen en bejaarden.

Werkonwilligheid is echter niet alleen een kwestie van onvermogen of apathie. Het is eveneens een vorm van verzet tegen onrechtvaardigheid. 'Waarom zouden we om acht uur aan het werk gaan als we een loon krijgen dat te laag is voor de prestatie die van ons gevergd wordt?' Laat

komen, vroeg naar huis gaan en een lange pauze tussen de middag is de reactie op een behandeling die de slachtoffers ervan als mensonwaardig beschouwen. Het vragen van een voorschot is nodig om te kunnen overleven en de schuld die wordt opgebouwd wordt eigenlijk gepercipieerd als een toeslag op het loontekort en niet als een blijk van welwillendheid van de werkgever. De verstrekking ervan betekent in ieder geval niet aanvaarding van de verplichting om in ruil ervoor te werken. Op hun beurt reageren de leden van de dominante kasten met verontwaardiging op dit werkschuwe gedrag. Zij zien er een rechtvaardiging in voor hun weigering het verplichte mimimum loon te betalen. Op die manier houden beide partijen elkaar in een vicieuze cirkel van rancune gevangen maar het zal duidelijk zijn wie aan het kortste eind trekt. Wanneer de grondbezitters niet uit overwegingen van medemenselijkheid of in ieder geval handelend vanuit hun welbegrepen eigenbelang niet bereid zijn verlichting te brengen in de armoede van de landlozen, gaan zij dan misschien hiertoe over uit vrees voor uitbarstingen van geweld waarvan zij zelf en hun bezittingen het doelwit zullen zijn? De grondbezitters zeggen dit gevaar niet te duchten. Tijdens mijn eerder verblijf in Bardoligam, de naam die ik in deze studie aan dit dorp heb gegeven, noteerde ik in mijn dagboek de volgende passage.

> *10 August.* The village headman of A. spoke in respectful terms of the toughness and physical strength of specifically-named agricultural labourers of the previous generation. Their masters occasionally made use of these qualities to settle their mutual differences, but the work people of today are worth nothing any more, in this respect. The farmers' sons can manage them without difficulty. Nevertheless, hoewever weakened through drink and complete wretchedness, the number of the landless is so great that the farmers are forced to fear for their possessions. After all, material progress has made the Patidars vulnerable to attack from a mob. (Breman 1985:400.)

Het ontbreekt dus niet helemaal aan de notie van een '*classe dangereuse*'. Dit besef wordt levend gehouden door incidenten die zich regelmatig voordoen en waarvan ik in mijn dorpsverslagen regelmatig melding heb gemaakt. De verwachting onder de leden van de dominante kasten is echter dat het bij zulke spontane, gelokaliseerde en sporadische botsingen zal blijven. Die houding lijkt mij door *wishful thinking* te zijn ingegeven. Het is echter te vroeg om te voorspellen of het verzet onder het reserveleger van arbeid een schaalvergroting ondergaat die langduriger en georganiseerder van aard zal zijn.

Behalve polarisatie doet zich op het platteland van Zuid-Gujarat een andere trend voor die ik als een proces van divergentie tussen bovenkant en onderkant van de dorpsbevolking heb aangeduid. Ik constateer dat de de grondbezittende elite, meer nog dan al in een vorige generatie het geval was, de voorkeur geeft aan een leefwijze die aan hun verankering in de landbouw en het dorp een einde heeft gemaakt. Die externe gerichtheid begint al met de schoolgang van kinderen. Jongeren van Anavil en Patidar huize kiezen voor vestiging in steden, in de eigen streek of verder weg, en voor beroepen die ver van de beoefening van de landbouw afstaan. Zij doen dit zonder hun agrarisch eigendom op te geven. Investering in grond of in de teelt van gewassen die een hogere opbrengst beloven blijft echter achterwege. De bedrijfsvoering op afstand is een belangrijke reden voor de stagnatie in de agrarische productie en voor het verlies aan werkgelegenheid in deze bestaanswijze die niet langer als de primaire sector van de economie kan worden aangeduid. Tegenover de toenemende externe gerichtheid van de grootste verschaffers van werk is aan de onderkant van de dorpseconomie weinig verandering gekomen in de afhankelijkheid van landarbeid als voornaamste bron van inkomsten. Slechts een betrekkelijk klein deel van de landloze massa, volumineus in omvang, ziet bij gebrek aan scholing en sociaal kapitaal kans te ontsnappen aan het agrarisch regime dat hen veel minder nodig heeft dan vroeger het geval was. De incidentele meer dan regelmatige benutting van hun arbeidskracht in of buiten de landbouw is mede het gevolg van de aanvoer van migranten van elders die ingezet en weer weggestuurd worden al naar gelang de wisselende behoefte. Het locale en het rondzwervende proletariaat vormen samen een gigantisch leger van reserve-arbeid dat geworven wordt voor dagelijkse of seizoenale tewerkstelling, dichtbij of ver weg, en daarna terugkeert naar de sloppen in de dorpen die hun uitvalsbases zijn.

De mobilisatie van het rurale proletariaat voor tijdelijk gebruik gebeurt met behulp van mechanismen die ik als neo-gebondenheid heb aangeduid. Zulke arrangementen, die hun beslag krijgen met de verstrekking van een voorschot en met uitgestelde betaling voor het verrichte werk, dragen bij aan de kwetsbaarheid van deze arbeid. Het gefragmenteerde bestaan voorkomt dat zich een sociaal bewustzijn kan uitkristalliseren waarin geen verdeeldheid of vervreemding maar lotsverbondenheid vooropstaat. Voor de collectieve actie die daarvoor een noodzakelijke voorwaarde is lijken de woonwijken een beter uitgangspunt te zijn dan de voortdurend wisselende plaatsen van tewerkstelling. In plaats van verlossing uit het regime van armoede te bewerkstelligen draagt vrije marktwerking bij aan de handhaving ervan. Stukloon en contractarbeid, los in plaats van vast werk,

hire-and-fire zijn verheven tot principes van economische bedrijvigheid die kapitaal bevoordelen boven arbeid. De landloze massa in de dorpen van Zuid-Gujarat staat bloot aan een politiek van uitsluiting. Toch zou het onjuist zijn de rigide doorvoering van de neo-liberale leer in een beleid van informalisering aan te wijzen als de enige oorzaak van een armoede die in verpaupering omslaat.

Niet minder schuldig daaraan is de ideologie van sociale ongelijkheid die aan de inrichting van de samenleving ten grondslag is blijven liggen. Een hierarchische ordening in termen van meerderwaardigheid en minderwaardigheid rechtvaardigt een maatschappelijk bestel waarvan niet gelijkwaardigheid en gerechtigheid de hoekstenen zijn maar een doctrine van bevoorrechting van weinigen, bij wie eigendom, macht en aanzien geconcenteerd zijn, tegenover benadeling van velen die daartoe weinig of geen toegang hebben. Wie zijn oor te luister legt bij de dominante kasten-klassen op dorpsniveau maakt kennis met denkbeelden en praktijken die van een onverhuld sociaal-darwinisme getuigen. Vanuit de top gezien tellen mensen aan de onderkant terecht niet mee want die hebben nu eenmaal niet de kwaliteiten nodig om vooruit te komen. Wat vanuit een historisch perspectief gezien hoop geeft is dat de landloze massa onderworpen aan het regime van armoede haar recht heeft bevochten om in vrijheid te leven en te werken. In dit milieu is van een verinnerlijking van afhankelijkheid en onderschikking, de aanvaarding van achterstelling geen sprake. Maar er is te weinig werk, zowel in als buiten de landbouw, en de lonen ervoor betaald zijn te laag. In statistieken wordt de armoede onzichtbaar gemaakt en de armen zelf worden aan het maatschappelijk blikveld onttrokken. Maar de aanspraak en aandrang op een fatsoenlijk bestaan, op een leven in waardigheid zie ik als de belangrijkste uitkomst van mijn onderzoek in de dorpen van Zuid-Gujarat gedurende de laatste halve eeuw.

In de *Mededelingen* verschenen sinds 2007

Deel 70 (jaargang 2007)

1. Algra, K. Conceptions and images: Hellenistic philosophical theology and traditional religion
2. Lokin, J.H.A., Graeca leguntur? The significance of Justinian's novel 159 in the Württemberg v. William of Orange case (1544-1666)

Deel 71 (jaargang 2008)

1. Franken, H., Rechtgeleerdheid in de rij der wetenschappen
2. Wolfson, Timmerman en De Rijk, Gelijkheid in een pluriforme samenleving
3. Curtin, D., Accumulated executive power in Europe, The 'most dangerous' branch of government and the European Union
4. Eijk, P.J. van der, Hersenen, lichaam en geest in het laatantieke wijsgerige en medische denken
5. Schilfgaarde en Nooteboom, Rechtvaardigheid en 'fairness', vertrouwen en gerechtigheid
6. Nieuwenhuis, J.H., Hoe is begrip van burgelijk recht mogelijk? Drie vormen van voorstelling: ruimte, tijd, gewicht

Deel 72 (jaargang 2009)

1. Hartkamp, A.S., De werking van het EG-Verdrag in privaatrechtelijke verhoudingen. Opmerkingen over directe en indirecte horizontale werking van het primaire gemeenschapsrecht
2. Breman, J.C., Het armoederegime op het platteland van India. Verslag van een halve eeuw antropologisch onderzoek naar de toestand van landarbeid in Zuid-Gujarat